

Оля Гнатюк

СВІТ(ЛО) В ТЕМРЯВІ

Історія порятунку родини Хігерів та її інтерпретації (1945–2012)

Історія групи євреїв, яка врятувалася в львівській каналізації, є найвідомішою з-посеред свідчень уцілілих євреїв Львова про час німецької окупації. Вона є водночас унікальною і типовою, як кожна історія порятунку. Адже для того, щоб спасти одного єврея, потрібні були не лише надзусилля цілої вервечки людей, – потрібне було ще чудо, мало трапитися щось надзвичайне, унікальне.

Хвиля зацікавлень цією історією в Польщі та в Україні припадає на початок останнього десятиліття. В англomовному світі ця історія стала відома на двадцять років раніше, на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, коли здобула популярність книжка Роберта Маршала «В каналізації Львова» (1990). Однак ця книжка, як і документальний фільм Маршала «Світло в темряві» (1989), реалізований на замовлення Бі-Бі-Сі, не викликала тоді зацікавлення в нашому регіоні. Адже це був час інших чудес. 1989 рік – *Annus mirabilis*¹, Осені народів, Оксамитової революції, а два роки пізніше – падіння останньої імперії, «кінець історії», геополітичний землетрус тощо. Вага тих подій привела до того, що громадська думка зосереджувалася на поточному моменті, а згодом – на (гео)політичних викликах, пов'язаних зі зміною системи та економічною трансформацією.

На основі книжки Маршала, через двадцять років після її появи, виник сценарій фільму Агнешки Голланд «У темряві». Саме тоді

¹ *Annus mirabilis* (лат.) – рік чудес, латинський вираз. – Прим. ред.

й надруковано в Польщі дві книжки спогадів. Мемуари Кристини Хігер вийшли у перекладі з ранішого на кілька років англomовного видання, мемуари Ігнація Хігера з'явилися в оригіналі, польською мовою. Поза сумнівом, що на зацікавлення цією історією з боку медіа, а тоді й польської публіки та видавців вплинула саме стрічка відомої режисерки та сподівання на премію Оскара.

Однак мало хто знає, що історія порятунку в каналізації Львова стала відома набагато раніше, проте не в англomовному світі, а в Совецькому Союзі, що сьогодні видається дивовижним, з огляду на повоєнний державний антисемітизм. Перший нарис з'явився російською мовою на сторінках багатотиражного совецького тижневика «Огонёк» у квітні 1945 року, а отже, ще до кінця війни і до початку Нюрнберзького процесу. Через рік, навесні 1946 року, у Львові було надруковано десятитисячним накладом книжку під назвою «Світло в темряві». І нарис у популярному журналі, і книжка вийшли друком ще до того, як почалися різкі негативні зміни в державній політиці щодо євреїв, і до того, як було сформовано совецьку політику пам'яті про війну як героїчний подвиг великого російського народу та інших народів СРСР, в якій не було місця для цивільних жертв.

Сюжет «Світла в темряві» Беляєва напрочуд схожий зі спогадами Ігнація Хігера, які вийшли друком 2011 року, а раніше були відомі лише родині Хігера та (з 1989 року) Робертові Маршалу. Ще більше здивування викликає співзвучність заголовків: «Свет во мраке» (1945) – «Світло в темряві» (1946) – «Świat w ciemności» (2016). Саме це викликало моє особливе зацікавлення, навіть певне припущення. Адже маємо справу з унікальною ситуацією: історія порятунку розказана на різні лади третіми особами, а після того – свідками. І кожне свідчення має не лише іншу форму, а й посил, що простежується навіть на рівні заголовка.

У такій ситуації слід було б звернутися до першоджерела: рукопису спогадів Ігнація Хігера або його свідчень як більш офіційного джерела (що не означає більш достовірного). На жаль, не мали результатів пошуки серед матеріалів комісій, які розслідували нацистські злочини. Зокрема, було переглянуто з метою виявлення свідчень Хігера (та решти вцілілих у львівській каналізації)

документи місцевого підрозділу львівської обласної комісії Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК), яка працювала з серпня 1944 року, а також Головної комісії вивчення німецьких злочинів у Польщі (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 1945–1949) та Центральної єврейської історичної комісії при Центральному комітеті польських євреїв (Centralna Żydowska Komisja Historyczna, заснована у серпні 1944 року в Люблині, згодом створено 25 місцевих підрозділів). За винятком свідчень Кристини Хігер, записаних через два роки після війни представницею відділу Центральної єврейської історичної комісії в Кракові², цих матеріалів не вдалося відшукати. Свідчень, які, вочевидь, давали принаймні деякі з вцілілих, зокрема Ігнацій Хігер³, не виявилось ані в копіях фондів НДК із Державного архіву Російської Федерації, що зберігаються в Меморіальному музеї Голокосту в Сполучених Штатах Америки, ані серед документів, доступних у Державному архіві Львівської області, ані в матеріалах польської Головної комісії.

² Центральною єврейською історичною комісією при Центральному комітеті польських євреїв збирала свідчення тих, хто вижив. Упродовж 1944–1946 рр. співробітники Комісії записали близько 1800 свідчень. Комісія співпрацювала з Головною комісією вивчення німецьких злочинів (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich); брала участь у підготовці матеріалів для Нюрнберзького процесу, представивши, зокрема, меморіал *Zagłada Żydów polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–45*. ЦІЄК збирала свідчення дітей; деякі з'явилися окремими книжками.

³ Ігнацій Хігер майже зразу почав працювати в тій самій установі, де працював під час «перших совітів», а саме в обласному відділенні комітету фізичної культури і спорту. В той час в усіх установах працювали комісії і (д)опитували свідків. Хігер опосередковано про це згадує в спогадах: «Ментальність арийців звиродніла внаслідок окупації та пошесті расизму. Те, що ми вижили, викликало велике здивування. Дедалі частіше ми зустрічалися з ворожим ставленням або щонайменше з недовірою. Адже кожен єврей мав загинути з рук німців. Якщо вижив, автоматично ставав підозрілим елементом, інтрузом, який повертався до життя, на яке не мав права. З такою ж недовірою підходили до євреїв і росіяни» [переклад тут і далі мій. – О. Г.]. Ignacy Chiger. *Świat w mroku*, Warszawa : PWN 2011, s. 279.

Зникла також чернетка спогадів Хігера. Тому це міні-дослідження спиратиметься майже винятково на друкованих джерелах.

Я не намагатимусь відтворити якнайдетальніше історії порятунку, позаяк Роберт Маршал доклав до цього всіх зусиль і ресурсів, записавши багатогодинні інтерв'ю з вцілілими та їхніми родинами. Не аналізуватиму поодиноких творів чи фільмів, оскільки вони (за винятком «Світла в темряві») були неодноразово об'єктом уваги⁴. Мене цікавитимуть у цій історії ті її деталі, які дотепер не помічені або витіснені на маргінес, а також те, як і чому змінювалися акценти в чергових документальних та художніх втіленнях. Однак для початку варто пригадати основні факти та імена (I), а тоді вже зосередитися на інтерпретаціях (II), загадках (III) і перейти до висновків (IV).

I. Порятунк. Врятовані та рятівники

I.1. Коротка історія порятунку

З початком «акції» ліквідації мешканців Юлагу, в ніч з 31 травня на 1 червня 1943 року кілька десятків (за іншими версіями – близько двохсот) євреїв спустилися через отвір, пробитий у підвалі барачу Юлагу до міської каналізації. Співорганізатором втечі та лідером групи був Хаїм Вейс, згодом ним став Ігнатій Хігер. Початковий задум був простий, розрахований на кілька–кільканадцять днів: перечекати там найгірше. Однак виявилось, що це не чергова, а остання «акція», яка мала на меті знищення всіх євреїв, які тоді залишилися в Юлагу. Повернення до Юлагу означало певну смерть. Полювання на втікачів тривало по всьому Львову та околицях. Тому каналізація стала безпечнішим місцем, ніж пошуки нової схованки. Не всім втікачам вдалося вижити; частина загинула майже відразу, попавши у підземну течію Полтви, або закінчила самогубством саме в підземеллях. Інші, не витримавши умов, вирішили шукати

⁴ Список рецензій та оглядів надто довгий, щоб його наводити. Тому дозволю собі назвати тільки один, найцікавіший, на мій погляд, український аналіз Ярослава Грицака «Коротко про книжку Ігнатія Хігера “Світ у мороці”», Україна Модерна 17.02.2012 [електронний ресурс: uamoderna.com].

прихистку на поверхні, але були розстріляні на околицях міста, біля місця, де підземна Полтва впливає на поверхню.

Групі у двадцять осіб погодилися допомогти працівники каналізації: Леопольд Соха, Стефан Врублевський та Юрій Ковалів. За заздальгідь визначеними фінансовими умовами вони взяли участь у підготовці втечі та облаштуванні життя в підземеллях, та й у подальшому виживанні. Поступово між втікачами і робітниками з'явилася певна довіра. Останній період (у різних джерелах його тривалість відрізняється – від кількох місяців до кількох тижнів), коли в лідера групи закінчилися кошти, робітники взяли на себе утримання підопічних. Протягом більш ніж року виживання в крайніх умовах члени групи пройшли важкі випробування – спрагу та голод, повінь та нашествия щурів, важку хворобу дитини, народження і смерть тощо. Кожна з цих подій, як і загалом кожен день, могли призвести до загибелі. З каналізації групка з десяти осіб вийшла через чотирнадцять місяців, 27 липня, в день, коли до Львова вступила Червона Армія. Серед уцілілих була чотирьох-особова родина Хігерів – Ігнацій (1906–1975), Пауліна–Пепа (діво́че прізвище Голд, 1909–2000), Кристина (нар. 1935) і Павел (1939–1978), а також: Галина Вінд (Фейґа Вінд, 1921–1982), Геня Вайнберг, Хаскель Оренбах, Едмунд (Мундек) Маргуліс (1914–1997), Клара Келер (1923–1997) та Яків Берестицький (1910–?)⁵.

І.2. Життя вцілілих після війни

Спільною рисою повоєнних біографій групи врятованих є те, що всі вони виїхали зі Львова ще 1945 року. Спочатку проживали в Польщі, а згодом попрямували далі: двоє (Хаскель Оренбах та Геня Вайнберг) поселилися в Німеччині, двоє (Клара та Мундек Маргуліси) – у Великій Британії, один (Яків Берестицький) – у Франції, одна (Галина Вінд) – у США, а Хігери (після війни вони змінили прізвище на Хировські, з польським звучанням) – до Ізраїлю. Таке рішення про виїзд, спочатку із совєцького Львова, потім із комуністичної Польщі було типовим, спричиненим не лише прагненням втекти від

⁵ Ignacy, Paulina (Peпа z d. Gold), Krystyna, Paweł; Halina (Feiga) Wind, Genia Weinbergowa, Chaskiel Orenbach, Edmund Margulies, Klara Keler, Jakub Berestycki.

страшних спогадів та від нового тоталітаризму, а й повоєнним антисемітизмом та погромами в деяких містах комуністичної Польщі.

Найпізніше, 1957 року, залишили Польщу Хігери (вже під прізвищем Хировські). На злам 1956/1957 року припадає нова хвиля виїздів євреїв із Польщі, з одного боку, пов'язана з відлигою – масовим звільненням з ув'язнення та поверненням давніх польських громадян із СРСР (а отже, й масовим безробіттям), з іншого – з наростанням антисемітизму. На верхах антисемітизм проявився у намаганні приписати євреям основну провину за злочини сталінізму в ПНР, у чому вела перед так звана натолінська фракція керівництва ПОРП. Антисемітизм мав віддзеркалення і в кадровій політиці (масові звільнення євреїв із посад), і в суспільних настроях (включно з випадками насильства). Ігнацій Хігер отримав після війни керівний пост у створеній комуністичною владою централізованої торговельній мережі (Miejski Handel Detaliczny), що означало приналежність до тогочасного естеблїшменту. В рамках розрахунків зі сталінізмом він легко міг стати жертвою чистки в рядах, як це трапилося з багатьма іншими євреями на посадах, зокрема, з його безпосереднім керівником, в. о. голови Воєводського торговельного об'єднання Кіхлерем⁶. Серед польських євреїв запанувало тоді переконання, що їхнє становище у Польщі може лише погіршуватися, тому вони шукали шляхів виходу⁷. Очевидно, саме під

⁶ Sebastian Drabik. Wojewódzka organizacja partyjna PZPR w Krakowie w Październiku 1956 i w okresie wyborów w styczniu 1957 roku, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2011, s. 257.

⁷ Про антисемітизм у 1956 році набагато менше публікацій, ніж про кампанію 1968 року. В незалежній Польщі вперше на це явище звернув увагу Павел Махцевич (Paweł Machcewicz, *Polski Rok 1956*, Warsaw, Oficyna Wydawnicza «Mówiá Wieki», 1993). Про це відомо також безпосередньо з джерел, напр., представники Єврейського суспільно-культурного товариства в Польщі зверталися до новообраного Першого секретаря Владислава Гомулки з вимогою негайних заходів щодо припинення наростаючої хвилі антисемітизму та дозволити виїзд євреїв до Ізраїлю (*Jews in Poland Ask Government to Act Against Growing Anti-semitism*. Jewish Telegraphic Agency, Daily News Bulletin, December 24, 1956, p. 3). Тогочасні настрої серед євреїв віддзеркалено в розмаїтих джерелах, зокрема в листах, адресованих до керівників Єврейського суспільно-культурного товариства (див.: G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów*

впливом таких настроїв Хігери (Хировські) прийняли рішення про виїзд із Польщі. Комуністична влада Польщі на хвилі хрущовської відлиги прийняла рішення полегшити охочим виїзд до Ізраїлю, однак не бажала зайвого міжнародного розголосу і намагалася різними засобами йому протидіяти⁸.

Друга характерна риса долі всіх уцілілих: дуже різні і далекі одне одному люди в підземеллі стали схожі на родину. Відразу після війни одружилися дві пари: Клара Келер вийшла заміж за Мундка Маргуліса (за свою відчайдушну вдачу він отримав прізвисько Корсар), і невдовзі народився в них син. Хаскель Оренбах одружився з Генєю Вайнберг, яка втратила у підземеллях чоловіка та новонароджену дитину. Інші (Яків Берестицький та Галина Вінд, а згодом, уже в дорослому віці – Павел Хігер та Кристина Хігер) одружилися також із вцілілими від Голокосту, з якими поєднала їх спільна травма.

Після війни не всі члени групи підтримували між собою взаємини. «Підземна родина» пішла врозтіч. Лише половина зустрілася знову два роки після визволення і приблизно рік після виїзду зі Львова. Сталося це за сумних обставин, на похороні трагічно загиблого їхнього рятівника Леопольда Сохи в травні 1946 року в Глівіце, на якому були присутні Вінд, Маргуліси і Хігери. Галина Вінд, яка емігрувала до Штатів на зламі 1946/1947 року, а на початку 1950-х років вийшла заміж за Джорджа Престона – Григорія Пришкульніка (1914–2006), французького єврея родом із Рівного, в'язня Аушвіц-Біркенау, і яка присвятила своє життя свідченню

Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, Gdańsk 2008, s. 300), спогадах тих, хто виїхав тоді з Польщі; одне зі свідчень див.: Оля Гнатюк. *Відвага і страх*, Київ: Дух Літера, 2015, с. 32, інше – в Еви Венгжин (Ewa Węgrzyn, *Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie*, w: *Zeszyty Naukowe Uniz wersytetu Jagiellońskiego* МСССХІІ – 2010. *Prace Historyczne*, z. 137 s. 139). Ще одним джерелом є інформація, яку збирав співробітник ізраїльського посольства, див.: Grzegorz Berendt. *Polacy i Żydzi w roku 1956 oczyma Samuela Majzelsa*, в: *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr 11 (120), listopad 2010, s. 91–94. Ширший погляд на еміграцію євреїв із комуністичної Польщі див.: Dariusz Stola. *Jewish emigration from communist Poland: the decline of Polish Jewry in the aftermath of the Holocaust*, in: *East European Jewish Affairs*, 2017 vol. 47, p. 169–188.

⁸ Ewa Węgrzyn, *Emigracja...*, s. 141.

про Голокост, вочевидь, після виїзду втратила контакт із рештою групи вцілілих. Інші підтримували зв'язки вряди-годи.

До минулого вони поверталися – за винятком Галини Вінд – неохоче. Це типова поведінка, пов'язана з пережитою травмою і реакцією на неї, себто мовчанням⁹. Безумовно, на це вплинула еміграція, яка означала необхідність починати життя з нуля в чужому середовищі, а також повоєнна атмосфера, в якій спогади про війну аж ніяк не віталися. Щойно двадцять років після війни поступово політика пам'яті почала мінятися – з маргіналізованого, витісненого в приватну сферу досвіду, Голокост перетворився в центральне місце пам'яті про Другу світову війну. У сімдесяті роки масово збирали спогади уцілілих. Саме на ту пору припадає запис двох свідчень – Галини Вінд для Яд Вашем 1977 року та Ігнація Хігера для приватних цілей – 1975 року.

Парадоксально, але склалося так, що Галина Вінд, яка проживала в США, прибула до Ізраїлю з метою дати свідчення (вони не були опубліковані і потрапили до наукового обігу лише протягом останніх років). Натомість Хігер, який жив у Ізраїлі, прибув до Сполучених Штатів Америки і саме там писав свої спогади. Однак він не передав своїх свідчень до Інституту Яд Вашем, хоча спогади закінчив побажанням, щоб на могилі Леопольда Сохи видніли слова «хто рятує одне життя – рятує цілий світ»¹⁰, себто та сама фраза, як на медалі, якою вшановують Праведників народів світу. Батькових свідчень із 1975 року не передала до Музею Голокосту також Кристина Хігер–Керен.

І.3. Рятівники

Порятунок не був би можливий, якби не допомога працівників каналізації: Леопольда Сохи (1909–1946), Стефана Врублевського (1909–1984), а також їхніх дружин Магдалени (Ванда) Сохи (1909–1996) та Анни Врублевської (нар. Тиміцька, 1913–1987). Обидва були простими робітниками польської національності. Третім

⁹ Йоганнес Шваліна. *Мовчання говорить. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле*. Київ: Дух і Літера, 2016.

¹⁰ I. Chiger. *Świat...* s. 284.

рятівником, також працівником міської каналізації, бригадиром, був українець Юрій Ковалів. На жаль, детальніших відомостей про останнього немає.

Якщо йдеться про мотивацію рятівників, то Ігнацій Хігер наголошує на фінансовій складовій, але поступово в мемуарах на перший план він висуває релігійну мотивацію Сохи (відкуплення гріхів попереднього життя). Інших двох рятівників Хігер вважав зацікавленими винятково матеріальним виміром допомоги. Сума 40.000 американських доларів, яку називає Хігер¹¹, справляє враження на читача. Кристина Хігер детально розмірковує про суму 500 злотих в день, наголошуючи на тому, що ця сума в кілька разів перевищувала тижневий заробіток робітника, але ціни на чорному ринку, недоступному євреям, були надзвичайно високими. Кристина Хігер додає також повоєнний епізод: коли до від'їзду до Ізраїлю всією родиною відвідали вдову, з наміром попрощатися і спитати, чи не потрібно їй допомоги, Сохова показала Хігерам свої збереження, яких мало вистачити їй на решту життя. Хігер упізнав коштовні речі, які їм належали і якими розплачувався він із Сохою¹². Кристина Хігер у своєму спогаді наголошує, що батько ніколи цього не шкодував і вважав, що так повинно бути. Читач, однак, може зробити інший висновок, а саме про те, що рятівникам йшлося про наживу на чужій біді. Ця внутрішня суперечливість присутня значно більшою мірою у спогадах Ігнація Хігера.

Роберт Маршал у своїй книзі спробував з'ясувати, чи справді рятівники керувалися бажанням отримати фінансову вигоду. Він виявив, що сума, на перший погляд, захмарна, якщо її перевести в долари, ще й за довоєнним курсом, то в злотих лише незначно перевищувала ціни на чорному ринку. До речі, інакше неможливо було роздобути харчі, під час німецької окупації повністю регламентовані, а з 1943 року важко доступні навіть на чорному ринку. На підставі приблизного підрахунку Маршал дійшов висновку, що мотивація рятівників не була фінансовою. Припускаю, що новіші дослідження, присвячені економічним умовам часів окупації, могли б внести уточнення до підрахунку Маршала. Однак підрахунки не є

¹¹ I. Chiger. *Świat*, s. 270.

¹² K. Chiger. *Dziewczynka*, s. 187.

моєю метою; вистачить тут сказати, що тільки чорний хліб на один день для десяти осіб коштував у Львові не менше 80 злотих. При цій нагоді варто також відзначити, що ті епізоди фільму Агнешки Голланд, які пов'язані з харчуванням, не відповідають воєнним реаліям. У глядача має створитися враження, що побут населення окупованих територій, за винятком євреїв, був нормальним (дочка Сохи з помаранчами; крамничка з м'ясом тощо).

Автори документалістики, коли йдеться про рятівників, зосереджують увагу на одній, ключовій – на їхній погляд – постаті Леопольда Сохи, але побіжно згадують і про двох інших. В сценарію «У темряві» цей сюжет ще більше спрощено. У фільмі рятівників є лише двоє, другий гине в масовій екзекуції невдовзі після того, як він завагався, чи продовжити допомогу, чи здати нацистам групу. Він зацікавлений виключно матеріальною вигодою, яку отримує від євреїв. Його смерть – за задумом творців фільму – має відсунути смертельну загрозу від втікачів і водночас залишити в живих тільки одного праведника. Помічник Сохи гине в екзекуції, яку окупанти влаштували у відповідь на вбивство німця (Соха його «прибрав», щоб врятувати «своїх євреїв»). Масову екзекуцію можна інтерпретувати як жертву невинних людей заради порятунку євреїв, що зміцнює позитивний автостереотип про поляків-праведників (так принаймні це бачить один із авторів огляду фільму¹³). Про третього рятівника, Юрія Коваліва, у фільмі Голланд взагалі немає мови. І Маршал, і Хігери згадують його лише маргінально, як того, хто стояв «на чатах» або як найменш довіреного з рятівників. У книжці Кристини Хігер мова навіть про те, що коли гроші закінчилися, він начебто пропонував додати отруту в їжу, яку рятівники постачали групі, хоч ця інформація походить із третіх уст¹⁴.

Для дослідника, ознайомленого з історіями порятунку та історіями зрад, які призводили до загибелі¹⁵, не підлягає сумніву, що врятувати навіть одну людину можна було лише завдяки солідарній

¹³ Tomasz Żukowski. Fantazmat „sprawiedliwych” i film „W ciemności” Agnieszki Holland. *Studia Litteraria Historica* 2012, nr 1, s. 9.

¹⁴ K. Chiger, *Dziewczynka*, s. 144. Авторка дізналася про це від свого батька, а той – від Сохи.

¹⁵ Див.: Остання книжка Анни Біконт, присвячена постаті Ірени Сендлерової (Anna Bikont. *Sendlerowa. W ukryciu*. Wołowiec : Czarne, 2017).

співдії – рятованого і рятівників. Найменша обмовка, необережність чи невпевненість, могла призвести до загибелі всіх – і рятованих, і рятівників. В даному випадку мова про групу втікачів та трьох працівників каналізації – Врублевського, Коваліва та Сохи, з тихою підтримкою їхніх близьких. Тому при всій симпатії, яку викликає постать Леопольда Сохи і серед віцілих, і серед читачів спогадів та глядачів «У темряві», потрібно розуміти, що він не був ані «ангелом у темряві», як його згадує, звертаючися до дитячих спогадів Кристина Хігер, ані єдиним праведником серед моря нечестивих, як у завершенні своїх спогадів пише Ігнацій Хігер, чи як його зображено в фільмі Агнешки Голланд.

Вибірковим шляхом пішла й комісія Інституту Яд Вашем (створена за постановою Кнесету, від 1962 року надає почесне звання Праведника народів світу). Таке звання отримали (з дружинами) двоє з трьох рятівників: Леопольд Соха (посмертно) та Стефан Врублевський. Заяву до Інституту Яд Вашем подала Галина Вінд-Престон 1977 року, водночас записавши й свідчення про весь період німецької окупації¹⁶. Її звернення було розглянуте відносно швидко, протягом менш ніж року. Першими звання Праведника отримали Леопольд та Магдалена (Ванда) Соха – 23 травня 1978 року. 26 жовтня 1981 року було ухвалено рішення про надання почесного звання Врублевським. Орден та диплом вручено 1984 року. Очевидно, цю затримку слід пов'язувати з політичною ситуацією у Польщі (запровадження воєнного стану 13 грудня 1981 року та замороження стосунків із Заходом). Про третього рятівника в офіційній документації Яд Вашем взагалі не згадується.

З-посеред десятих врятованих лише одна особа надала Яд Вашем свідчення – Галина Вінд-Престон. Про її подорож до Єрусалима із цією метою згадує син, Давид Лі Престон:

Безмежна вдячність [рятівникам] спонукала її до подорожі в Єрусалим у 1977 році, щоб дати єдине свідчення, завдяки якому Соха

¹⁶ Testimony of Halina Zipporah Preston (nee Wind), 26.07.1977, Yad Vashem Righteous Among Nations Archive, file 1379. Цит. за: Martin Gilber. *The Righteous. The unsung heroes of the Holocaust*, London, Black Swan 2003, p. 85.

та Врублевський з дружинами отримали звання «Праведника серед народів», що дозволило їхнім родинам отримувати щомісячну підтримку¹⁷.

Галина Вінд-Престон вважала місією свого життя не лише свідчити про Голокост, а й пам'ятати про рятівників. Її стараннями облаштовано в саду на кампусі Вільмінгтон у штаті Делевар кучок із деревами, присвяченими пам'яті рятівників. У матеріалі її авторства, виданому освітнім центром її імені, мова про трьох рятівників, але імена згадані лише двох¹⁸. Леопольд Соха був Галині найближчий, про що свідчить факт, що саме в нього вона поселилася, вийшовши з підземелля. Галина Вінд емігрувала з Польщі через рік після смерті Сохи, але ще встигла допомогти облаштуватися на новому місці Врублевським після їхнього приїзду зі Львова до Глівіце 1946 року. Листувалася з ними і вряди-годи надсилала одяг чи невеличкі суми в листах. Вона листувалася також із вдовою, Магдаленою Сохою. На жаль, детальніше невідомий зміст її листів до брата в Нью-Йорку з кінця 1940-х років, у яких вона описала історію свого порятунку. Дотепер не відомі також її вірші та записки з підземелля. Про те, що Галина робила записки і віршувала, згадує Ігнацій Хігер. Нещодавно син Галини Вінд-Престон, Давид Лі Престон, повідомив про цінну знахідку, але не опублікував її.

Давид Престон після смерті матері 1982 року заповзвся увіковічнити її історію¹⁹. І саме він наполіг на тому, щоб Стефан Врублевський докладно описав історію порятунку. Врублевський, тоді 72-річний чоловік, надиктував дочці восьмисторінкового листа. Він наголошував, що роль усіх трьох працівників каналізації у порятунку була однакова:

¹⁷ David Lee Preston. *After 'In Darkness': Halina Wind's uplifting message* „Los Angeles Times”, 26.02.2012, <http://articles.latimes.com/2012/feb/26/opinion/la-oe-preston-lvov-20120226/2> [відвідано 21.06.2018].

¹⁸ Halina Wind Preston Holocaust Education Center, <http://www.shalomdelaware.org/what-we-do/holocaust-education-committee.html>.

¹⁹ Першою публікацією було: David Lee Preston. *Bird in the Wind*, “Inquirer”, Мау 1983, згодом він збирався видати книжку під заголовком, близьким до Маршалового: *The Sewer People of Lvov*.

Я, Врублевський, не був помічником Сохи; всі разом виконували однакову роботу, були однаково відповідальними, так само ризикували всі троє – я (Врублевський), Соха та Ковалів²⁰.

Врублевський висловив у цьому ж листі жаль, що не удостоївся звання Праведника. Він не дочекався церемонії вручення медалі – помер кілька місяців до цього.

Повернімося тепер до долі рятівників одразу після війни. Леопольд Соха з дружиною і дочкою виїхали зі Львова першими, очевидно, пізньою осенню 1944 року. Спочатку вони жили в Перемишлі (принаймні до середини березня 1945 року, коли Хігери ще раз знайшли в них прихисток, тікаючи зі Львова), а згодом, після закінчення війни, переїхали вглиб Польщі, на післянімецькі землі Верхньої Сілезії – у місто Глівіце. Саме там 12 травня 1946 року (не 1945 року, як згадує Кристина Хігер і як зображено це у фільмі) Леопольд Соха трагічно загинув під колесами совєцької вантажівки. Про його похорон та подальшу долю дружини та дочки дізнаємося зі спогадів Кристини Хігер та матеріалу Беати Джон, польської перекладачки «Дівчинки в зеленому светрі».

В опублікованих спогадах Ігнація Хігера немає мови про інцидент, який трапився чи то під час похорону, чи тризни. У книжці Кристини Хігер також ані слова про сам похорон. Ігнацій Хігер у фрагменті, де йдеться про загибель Сохи, наводить слова, карбовані на медалі, якою відзначають Праведників: «хто рятує одне життя, рятує цілий світ». І лише в інтерв'ю Кристини Керен (Хігер), записаному 25 жовтня 2007 року для Меморіального музею Голокосту, щонайменше кілька місяців після того, як було завершено працю над книжкою «Дівчинка в зеленому светрі», з'являються слова, які начебто хтось сказав під час похорону Сохи: «це кара Божа за порятунок для євреїв»²¹. Цими самими словами закінчує свою книжку «В каналізації Львова» Роберт Маршал. Малоімовірно, щоб їх могла почути Кристина Хігер під час похорону. Тоді звідки вони взялися? Можливо, що її батько в рукописному варіанті описав цю історію,

²⁰ Beata Dżon. *Postscriptum*, w: Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *Dziewczynka w zielonym sweterku*, s. 289.

²¹ USHMM Archives RG-50.030*0520, p. 84.

але в друкованому виданні вони вилучені. Інше можливе джерело – Мундек Маргуліс, який був на похороні і свідчення якого записав Роберт Маршал. Однак найбільш імовірно, що Кристина Хігер та Роберт Маршал почерпнули ці слова з доступного в архіві Яд Вашем свідчення Галини Вінд, яка також була присутня на похороні:

Леопольд Соха помер у травні 1945 року, вбитий російською вантажівкою. Коли лежав він на вулиці, кров стікала в каналізацію, а поляки, які проходили повз, сказали, що це кара Бога за те, що він ховав євреїв²².

Ці слова зі свідчення Галини Вінд, написані понад тридцять років після смерті Сохи, віддзеркалюють атмосферу кінця семидесятих років. Важко встановити, чи вони дійсно були промовлені, чи так підказував пізніший досвід та домінуючий наратив.

Стефана Врублевського невдовзі після «визволення» заарештував НКВД. Як згадувала його найстарша дочка, батька схопили прямо на вулиці та відправили на важкі роботи на Донбас²³. Можливо, тоді він вдруге потрапив у гетто на Полтвянній, а точніше – те, що від нього залишилося і використовувалося як «пересильна тюрма». Можливо, НКВД запідозрив Врублевського в участі у польському підпіллі. Так принаймні про це згадує Ігнацій Хігер:

Кілька тижнів пізніше нова влада арештувала Стефця за приналежність до нелегальної антисоветської організації²⁴.

З недомовок у мемуарах створюється враження, що Врублевський був задіяний в акції «Буря». Адже він сховався в каналізації точно 23 липня, себто в день, коли вона почалася, а згодом був арештований, начебто за приналежність до антисоветської організації (як тоді називали Армію Крайову). Хігер про акцію «Буря» міг дізнатися лише після звільнення. На цю подію він дивився винятково з приватної перспективи:

²² Halina Wind-Preston Testimony 26 July 1977, Yad Vashem <http://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha/halina-wind-preston-testimony.html>.

²³ B. Dżon. *Postscriptum*, s. 289–290.

²⁴ I. Chiger. *Świat...* s. 282.

23 липня, в день народження моєї дружини, в каналі несподівано з'явився Стефек. Він розказав, що на вулицях міста почалася стрілянина. Він також потрапив під вогонь, але втік. Куди? Звісно, до каналів. Тепер ми вже знали, що росіяни є в місті²⁵.

Кристина Хігер також згадує про 23 липня, який запам'ятався як день чуда звільнення Львова від німців, що трапилося в день народження її матері (тут наочно видно залежність її спогадів від батькових, які з'явилися друком кілька років пізніше). Провісником чуда був саме Врублевський. За словами Кристини Хігер, Врублевський, тікаючи від бомбардування, опинився в каналізації, де хотів перечекати небезпеку²⁶. Кристина Хігер згадувала, що Врублевський був членом антикомуністичної організації до війни, але згодом не мав із нею жодного зв'язку, себто був цілком невинно арештованою людиною²⁷.

Якщо спогад Ігнація Хігера виглядає правдоподібно, то версія дочки збиває з пантелику: простий робітник, який до війни належав до антикомуністичної організації? Радше до комуністичної, себто до КПЗУ, що, однак, у 1939–1940 роках в очах совєцької окупаційної влади було ще більшою провинною, ніж членство в правих польських організаціях. Сам Врублевський не згадував про свою причетність до польського підпілля, а свою появу в каналізації 23 липня 1944 року пояснив просто:

На вулиці ще тривали бої, слід було бути дуже обережним, щоб потрапити до порятованих; я ледь не загинув, якби не втік до каналу, німець би застрілив мене, пустив [в мій бік] автоматну чергу²⁸.

За словами Ігнація Хігера, після того, як НКВД заарештував Врублевського, Соха вирішив негайно покинути Львів. Хігер згадує також, що в звільненні Врублевського начебто допоміг кореспондент «Огонька» Владімір Беляєв. Хігер, а за ним і його дочка,

²⁵ I. Chiger, *Świat...* s. 275.

²⁶ K. Chiger. *Dziewczynka...* s. 170.

²⁷ Там само, с. 182.

²⁸ B. Dżon. *Postscriptum*, s. 290.

додає ще одну деталь: групка з чотирьох уцілілих пішла з делегацією до влади. У цій версії взагалі ні слова про те, що Врублевського відправлено на Донбас. Можна сумніватися в цьому, чи ця акція солідарності могла завершитися успіхом. Очевидно, що долю Врублевського вирішено в адміністративному порядку: представник Спілки польських патріотів у Львові і водночас повноважений у справах евакуації польського населення мав право звертатися до органів совєцької влади також із різними питаннями, пов'язаними з давніми польськими громадянами. Для прикладу, професор Станіслав Мазур як повноважна особа 5 березня 1945 року просив про звільнення заарештованих колег із Політехніки. Більшість із них вийшли з ув'язнення впродовж року. В листі до Крайової Національної Ради від 29 серпня 1945 року Мазур пропонував Беруту звернутися до совєцького керівництва з проханням звільнити **всіх** поляків та євреїв із тюрем і таборів²⁹. Достеменно відомо, що частина була звільнена, але далеко не всі. Решта повернулася до Польщі на хвилі відлиги 1956 року, на підставі домовленості між урядами ССРСР та ПНР. Врублевський потрапив до першої хвилі. Наприкінці весни 1946 року, півроку після повернення до Львова з Донбасу, Врублевський виїхав із родиною до містечка Писковіце, поблизу Глівіце у Верхній Сілезії. Сохи вже не застав у живих. Врублевському допомогла влаштуватися на новому місці Галина Вінд, яка також опинилася у Глівіце (невдовзі емігрувала).

Пропає безвісти третій рятівник, Юрій Ковалів, бригадир, який прикривав Врублевського та Соху, коли ті спускалися з харчами, та інформував про можливу небезпеку. Ковалів не був простим робітником; радше був людиною освіченою – знав не тільки свій фах, а й підземну карту Львова; саме він знаходив найбезпечніші криївки для групи врятованих. Чи був він техніком, чи інженером (є й такі припущення) – невідомо. Що найважливіше для історії порятунку, він володів німецькою мовою, тому міг – у межах можливого – спілкуватися з німцями. Можливо, Ковалів знав німецьку ще з австрійських часів; якщо це так, то був старший від Стефана Врублевського та Леопольда Сохи щонайменше на десять років (про те, що в

²⁹ Rafał K. Nowak. *Związek Patriotów Polskich w Zachodnich obwodach USRR*, Praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, 2015, s. 489.

Коваліва дорослий син, згадує Владімір Беляєв). Це Ковалів літом 1944 року, коли німці готувалися до оборони Львова перед наступом Червоної Армії, видав себе за інженера і переконав німецького офіцера, щоб не рити траншеї саме в місці, де була схованка групи євреїв. За національністю українець, Ковалів до Польщі виїхати не міг. Очевидно, він став жертвою післявоєнних репресій, адже був працівником, оплачуваним адміністрацією Третього Рейху, а отже, в очах совєцької влади – «колаборантом»). Принагідно варто сказати, що саме працевлаштування, а не гадана (і нічим не підтверджена) участь у підпільній організації, могло стати причиною арешту Врублевського. Про подальшу долю Коваліва, на відміну від Сохи та Врублевського, нічого не відомо. Звання Праведника народів світу Юрій Ковалів не отримав. Він майже повністю стертий із пам'яті поряткованих, можливо, тому, що Коваліва вони майже не зустрічали³⁰.

У цьому також виявляється типовість та унікальність історії порятунку. Леопольд Соха, якого на момент визнання Праведником світу не було серед живих уже 32 роки, отримав цей титул завдяки Галині Вінд, двадцять першій з числа двадцяти, яких збирався рятувати. Стефан Врублевський отримав це звання, очевидно, старанням сина Галини Вінд, уже після її смерті. І Врублевські, і Сохи були польськими громадянами, тому отримання цього титулу було можливим. Комуністична Польща, на відміну від Совєцького Союзу, не заперечувала проти надання цих титулів, хоч жодним чином і не підтримувала (розірвані після Шестиденної війни дипломатичні взаємини відновлено лише на початку 1990 року). Натомість унаслідок совєцької політики державного антисемітизму зламу 1940 і 1950-х років та замовчування Голокосту, а згодом – розірвання зв'язків із Ізраїлем 1968 року, шукати рятувальників на совєцькій території було майже неможливо. Досить сказати, що до розпаду СРСР це почесне звання отримали не більше як 200 осіб. У 1990–2000 роки таке звання отримали в Україні близько 4 тис. осіб.

³⁰ Роберт Маршал, який найбільш точно реконструював історію порятунку, неодноразово згадує роль Коваліва як найкраще зорієнтованого в системі каналізації та того, що «забезпечував тили». Ігнацій Хігер лише один раз зупиняє погляд на цій постаті, розповідаючи про зустріч уже після їхнього звільнення. З розповіді Галини Вінд він взагалі зникає.

Підсумовуючи цю першу частину, опис історії порятунку Хігерів багато в чому схожий на інші. Рятівники далеко не завжди були ангелами, як і втікачі. Людські пристрасті та хиби і одних, і других у будь-який момент могли призвести до загибелі, хоч перші не позбавлені шансів на життя, на відміну від других. Характерно, що лише одна особа з-посеред урятованих подала свої свідчення в Яд Вашем. Решта, дев'ять осіб, цього не зробили. З-посеред безпосередніх рятівників лише один, Юрій Ковалів, не удостоївся звання Праведника народів світу.

II. Інтерпретації

II.1. Спогади, художні твори та документи

Як уже згадано, історія порятунку в каналізації Львова стала темою двох книжок нон-фікшин («Світло у темряві», 1946; «In the Sewers of Lvov» – «В каналізації Львова», 1990), двох фільмів – одного художнього («In the darkness» – «У темряві», 2011) і одного документального («Light in the dark» – «Світло в темряві», 1989), а також двох книжок спогадів («The Girl in the Green Sweater» – «Дівчинка в зеленому светрі», 2008 та «Świat w mroku» – «Світ у темряві», 2011). Історію свого порятунку розповіли свідки в кількох інтерв'ю (лише два з них мають публічні домени). Окремо опубліковано спогад про Галину Вінд.

Хронологічно першим був нарис «Свет во мраке» Владіміра Беляєва, опублікований в трьох номерах журналу «Огонёк» у квітні 1945 року. На основі цього нарису через рік з'явилася в українському перекладі невелика книжка «Світ у темряві (львівська хроніка)». Автор був із 1943 року співробітником Совінформбюро, основним завданням якого тоді було викриття нацистських злочинів. Письменник з'явився у Львові в серпні 1944 року, але це не був його перший візит у цьому місті. Ще на початку війни він побував у Львові і навіть одружився тут із біженкою з Варшави. Із серпня 1944 року активно співпрацював із місцевою НДК; опублікував кілька десятків нарисів про злочини на Львівщині. Зразу також став членом місцевого відділу організації совєцьких письменників. Особливу увагу Беляєв приділив долі львівських учених, зокрема, писав

про Стефана Банаха, а також про загибель львівських професорів на Вулецьких пагорбах. Його тексти публікували не лише в ССРСР, а й поза його межами, прикладом чого є надруковані 1945 року в США агентурною організацією Ліга американських українців нариси «Під чужими прапорами». Беляєв вправно достосовував свої твори до актуального ідеологічного запиту: від викриття нацистських злочинів він плавно перейшов 1946 року до паплюження Греко-Католицької Церкви, а наприкінці 1940-х років основною мішенню стали «українські буржуазні націоналісти». Як більшість багатотиражних творів популярних совєцьких письменників, тексти Беляєва неодноразово переписувалися на догоду актуальним політичним потребам. Так було з книжкою «Під чужими прапорами», яка отримала навіть нового співавтора, Михайла Рудницького, не інакше сталося зі «Світлом у темряві».

Поза сумнівом, що поява нарису «Свет во мраке» та його український переклад мали прикладне значення: були частиною совєцької політики, спрямованої на викриття злочинів нацизму і підготовку до міжнародного судового процесу. Через п'ятнадцять років цей твір отримав «друге дихання» – виявився придатним у боротьбі з «німецьким імперіалізмом» Аденауера, «українським буржуазним націоналізмом» та його «американськими покровителями», а згодом – в антиізраїльській кампанії. «Свет во мраке» перевидано у книжці під заголовком «Граница в огне», разом з іншими памфлетами цього письменника–пропагандиста, спрямованими проти «українських буржуазних націоналістів». Перевидання було здійснене щонайменше тричі: уперше 1960 та 1961 року, під час кампанії проти Теодора Оберландера, а також 1967 року, коли велася кампанія, спрямована проти Ізраїлю після Шестиденної війни. До первинного тексту внесено зміни, пов'язані з актуальною політичною ситуацією, про що йтиметься в наступній частині цієї статті. В жодному з видань справжніх прізвищ групи євреїв та їхніх рятівників не названо. Більш-менш автентичними залишилися тільки імена героїв: Ігнацій, Пепа (Пауліна), Тіна (Кристіна) та Пава (Павел), а також Галина, Клара, Мундек, Леопольд. Усі прізвища натомість змінено або перекручено: Кріґер замість Хіґер, Буженяк замість Соха, Колендра замість Врублевський, Коваль

замість Ковалів. Твір Беляєва суто пропагандивний, однак парадоксально, що в ньому найбільше деталей: знаходимо не лише імена осіб, які покинули канали і загинули, а й карателів, а також докладний перелік чергових «акцій» знищення євреїв у Львівському гетто.

Документальний фільм «У темряві» не постав би, якби раніше інший вцілілий, Едмунд (Мундек) Маргуліс, не поділився своїм спогадом із Робертом Маршалом, британським автором. Сталося це 1987 року при нагоді, найменш придатній для такої розповіді – під час весілля³¹. Маршал, до глибини душі вражений цією історією, заповзвся зняти документальний фільм для телевізійної програми Бі-Бі-Сі *Timewatch*. Лише після появи фільму «Світло в темряві» на телебаченні³² до Маршала звернулася Кристина Хігер, пропонуючи, щоб він написав книжку на підставі рукопису спогадів її покійного батька, записаних 1975 року. Прочитавши рукопис, Маршал збагнув, що це історія порятунку з перспективи лише однієї з десяти врятованих осіб і вирішив – за правилами доброї документалістики – перш ніж її описати, знайти тих, хто на ту пору (наприкінці 80-х років) був ще живий, або поговорити з нащадками. Маршал у своїй книжці спирався на ті розмови і листування: з вдовою та з дочкою Хігера, подружжям Маргулісів (Кларою Келер та Мундком Маргулісом), із сином Якова Берестицького, Генрі, із сином Галини Вінд, Давидом Лі Престоном, а також із дочкою Хаскеля Оренбаха та Гені Вейнберг.

У передмові до книжки «В каналізації Львова» Маршал написав, що для родини Хігерів ці спомини залишалися настільки важкою травмою, що потрібно було неабияке зусилля над собою, щоб їх записати. Ігнацій Хігер спромігся на це 1975 року, а отже, більш як тридцять років після того, як родина вийшла з каналізації. Хігер

³¹ Про це згадує Роберт Маршал у передмові до своєї книжки «В каналізації Львова». Едмунд (Мундек) Маргуліс емігрував після війни до Великої Британії та став власником фірми з кошерним катерінгом, яка обслуговувала, зокрема, й весілля.

³² Рубрика *Timewatch*, друга програма Бі-Бі-Сі, 11 січня 1989 року, о год. 19.00–20.00. Про появу фільму інформували різні видання, зокрема, британський єврейський бюлетень: John Rosall. Survival in the sewers. AJR [Association of Jewish Refugees in Great Britain] Information, March 1989, p. 6.

робив записи й під час війни, і після війни, але – як він написав у передмові до своїх споминів – чотири зошити зникли під час приготувань родини до еміграції в Ізраїль 1957 року. Немає можливості відповісти на запитання, чи це справді так, чи все ж таки дочка, згадуючи процес написання цих спогадів батьком більш як тридцять років поспіль, помилилася, кажучи, що він розшифрував свої записки, зроблені ще в підземеллях. Якщо правдою є те, що Хігер написав у передмові про зникнення зошитів, то, очевидно, він намагався відтворити з пам'яті ці записи, перебуваючи вже в Ізраїлі, списуючи їх вряди-годи. Єдине не підлягає сумніву, що до завершення цих записів і переведення їх у форму машинопису спонукали Хігера відвідини дочки Кристини в Нью-Йорку. Це вона знайшла машинку з польським шрифтом і заохотила писати спомини. Почався процес набору та одночасної редакції тексту, який тривав близько півроку. Очевидно, найважливішою мотивацією для Хігера було збереження історії для родинної пам'яті – завдяки цьому онуки та їхні нащадки зможуть дізнатися про пережите. Ще раніше, у листуванні, намовляв до цього Хігера Яків Берестецький, один із десяти вцілілих: «Ти був єдиний з олівцем у руці. Напиши про це!»³³. Невдовзі після закінчення споминів і повернення до Ізраїлю Хігер помер. Вдова (Пепа Хігер, після війни – Пауліна Хировська) впродовж п'ятнадцяти років відтоді, коли її чоловік закінчив спогади, не спромоглася їх прочитати. Роберт Маршал не пояснює, як вона все ж таки погодилася дати йому інтерв'ю, повідомляє лише, що провів із нею кілька довгих розмов, які він вважав особливо цінними.

Книжка Роберта Маршала потрапила до рук канадського сценариста, Давида Шамуна, якого в історії порятунку найбільше зацікавила постать Леопольда Сохи. Його вразило перевтілення з лиходія у героя:

Польський католик та злодій, який сховав євреїв у каналізаціях Львова, котрі добре знав, бо там працював, а також там переховував свою здобич.

³³ Robert Marshall. *In the Sewers of Lvov*, p. XI.

На основі книжки та документального фільму «Світло в темряві» Шамун створив сценарій фільму «У темряві». Він спростив сюжет, відсікаючи все те, що заважало сконцентрувати увагу на головному героєві та його перетворенні. Агнешка Голланд цей задум утілила в фільмі з великим успіхом, зокрема, завдяки знаменитій ролі Роберта Венцкевича, який зіграв Леопольда Соху. На час роботи над фільмом Агнешка Голланд не знала ще Кристини Хігер, ані її книжки «Дівчинка у зеленому светрі». Натомість добре знала і тему Голокосту, і її відображення у кінематографі. Фільм Агнешки Голланд, усупереч очікуванням глядацької публіки у Польщі, не був приречений на міжнародний успіх. Радше навпаки – для вкрай скомерціалізованого світу кіноіндустрії успіх фільму Голланд став несподіванкою. На цій хвилі зацікавлення у Польщі видано майже водночас три книжки: «Дівчинку у зеленому светрі», «Світ у темряві», «В каналізації Львова». Український переклад «Дівчинки...» з'явився чотирьма роками пізніше. Протягом останніх років у зв'язку з появою фільму «У темряві» надруковано також короткі спогади нащадків рятівників – родини Стефана Врублевського та Леопольда Сохи.

Кристина Хігер (під ім'ям Крістін Керен) двічі давала розлоге інтерв'ю. Перше зберігається в колекціях Музею Голокосту у Вашингтоні³⁴, друге – в колекції Інституту візуальної історії та освіти Стівена Спілберга³⁵. Її свідчення, записані відразу після війни представницею Центральної єврейської історичної комісії, були опубліковані 1947 року, а потім через більш як півстоліття в книжці спогадів батька³⁶. Книжка «Дівчина в зеленому светрі» з'явилася вперше англійською мовою 2008 року (у співавторстві з Даніелем Пейснером).

Спогади Ігнація Хігера вийшли друком 2011 року, себто через понад півстоліття після публікації нариса Беляєва. Раніше записані

³⁴ United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано).

³⁵ *Testimony of Kristine Keren*, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450; Interview with Kristine Keren, October 25, 2007.

³⁶ I. Chiger. *Świat...* s. 12–16 (Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie, protokół 1155, zapisała 6.021947 Maria Holender).

мемуари, як згадує автор, зникли напередодні від'їзду родини до Ізраїлю 1957 року. Чи були вони викрадені? Не слід відкидати й іншого здогаду: можливо, що Хіґер їх віддав або сам їх знищив, передбачаючи жорсткий контроль на кордоні. Щодо осіб, які виїжджали з ПНР до Ізраїлю, митники застосовували особливо жорстку процедуру контролю – вилучали передовсім валюту і дорогоцінності. Поза сумнівом, що рукописи зацікавили б їх не менше. Однак щось таки Ігнацій Хіґер зберіг, адже в мемуарах він згадує про кишеньковий календар за 1939 рік, із якого цитує свої віршовані куплети. Натомість дочка в інтерв'ю від 2007 року згадує про мемуари, написані у підземеллях, а також після війни, але про зникнення батькових записок не йдеться.

У подальших міркуваннях зосереджу увагу лише на вищеперелічених творах. Натомість **не** аналізуватиму переказів історії порятунку з різних публікацій, пов'язаних із фільмом Агнешки Голланд та виданими книжками (в оригіналі та перекладах). Кожен із авторів художнього чи документального твору обирав дещо іншу стратегію розповіді і творив власний наратив. Саме ці відмінності стануть основним об'єктом мого аналізу. Інакше кажучи, мене цікавить, на чому акцентує увагу той чи інший автор, а що свідомо чи несвідомо замовчує або переінакшує.

II.2 *Lux in tenebris*

«Світло в темряві», «У темряві», «Світ у темряві» – кожен із цих заголовків несе інше смислове навантаження і спонукає реципієнта до певної запрограмованої автором інтерпретації. Перший заголовок є прямим перекладом латинського вислову, який є цитатою з Вульгати (Йн. 1, 5). Повна цитата з Вульгати звучить:

et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt

В українському перекладі:

*і світло в темряві світить, і темрява не обгорнула його*³⁷.

³⁷ Можливо, більш точним перекладом було б «темрява не захопила його» чи «темрява не охопила його». Пор.: ks. Zbigniew Grochowski,

«Світло в темряві» – це заголовок книжки Владіміра Беляєва, виданої на початку 1946 року у Львові³⁸. Рік раніше на сторінках «Огонька» під цим самим заголовком (але, звичайно, російською мовою) з'явився репортаж Беляєва, очевидно, як фрагмент майбутньої книжки.

Посилання на Святе Письмо – це остання річ, якої можна було б сподіватися від совєцького пропагандиста. Тому слід шукати іншого інтерпретаційного ключа. Можна припустити, що використання цієї цитати було даниною звичайному слововжитку. Однак вважаю це пояснення малоімовірним, бо система цензури спрацьовувала і в значно менш очевидних випадках і відсікала будь-які релігійні асоціації. На підставі аналізу тексту схиляюся до думки, що йшлося про переозначення, себто про використання відомої цитати у цілях пропаганди. Автор був людиною малоосвіченою, але це не означає, що він не розумів значення і походження вислову «світло в темряві». Вихований у релігійному дусі, в дворянській родині, по матері польського роду, з усім «старим» та «відсталим» порвав на початку 1920-х років і долучився до створення нової, комуністичної квазі-релігії³⁹.

В інтерпретації Беляєва темряву розсвітлюють прості робітники, і лише на них може надіятися групка нещасних людей. Згідно із задумом автора, втікачі сподіваються лише на визволення зі Сходу (ex Oriente lux). Принагідно варто відзначити, що Ігнацій Хігер вживає цілком протилежного за значенням вислову: ex Oriente Calamitas (нещастя йде зі Сходу, цитата з Михайла Палеолога), даючи саме такий заголовок тій частині спогадів, де мова йде про совєцьку окупацію⁴⁰. Маємо, отже, справу у випадку Беляєва з трактуванням „Światłość w ciemności świeci i ciemność jej nie zaskoczyła / nie przyłapała”. *Narracyjne uzasadnienie nowego tłumaczenia J 1,5*. Studia Elbląskie. XVII (2016), s. 119–133.

³⁸ Володимир Біляїв, *Світло в темряві (львівська хроніка)*, пер. Івана Федоренка. Львів: Вільна Україна 1946. На обкладинці 1946 рік, на титульній сторінці – 1945. Книжку підписано до друку 11 березня 1946, наклад книжки – 10 000 примірників.

³⁹ Олег Будзей. *Володимир Беляєв без ретуші та гриму*. «Кам'янець-Подільський онлайн», 3 листопада 2008, <http://info.kp.km.ua/content/view/815/lang,en/>.

⁴⁰ I. Chiger, Świat... s. 23–74.

визволителів, покладеним на релігійну канву, у випадку Хігера – неприхованою неприязню до прибульців зі Сходу та твердим переконанням про глибоку спорідненість совецької та нацистської систем, націлених на поневолення та принеження людської гідності⁴¹. Один із розділів книжки Беляєва має заголовок «Москва моя», від назви улюбленої пісні, яку співають у каналізації герої його книжки. Це не звичайний художній домисел і не просто погано замаскована пропаганда. Месією в інтерпретації автора «Світла в темряві» стає Москва. Світлом у темряві є, звісно, совецька влада.

Фільм Маршала «Світло в темряві» має схожий заголовок, однак релігійний вимір у ньому зовсім відсутній. Натомість увага зосереджена на тих, хто розсвітлює темряву – в прямому і переносному значенні. Хоч світло, яке несуть рятівники, слабке, але воно стає символом життя. Світ не повністю охоплений темрявою. Не дивно, отже, що Маршал присвятив книжку пам'яті Леопольда Сохи – це він, на його погляд, був цим світлом у темряві. Саме це дало поштовх до подальших інтерпретацій в такому ключі: «ангел у темряві» (Кристина Хігер), доброго грішника (Шамун), та, врешті-решт, героя-одинака, який виростає понад своє оточення, тому мусить загинути (Голланд).

Темрява стала не просто тлом для фільму Агнешки Голланд (тут слід відзначити блискучу роботу оператора, Йоланти Дилевської). Темрява символізує темні часи нацизму, безпросвітність, відсутність будь-якої надії та будь-яких цінностей. З темряви виринає постать головного героя – працівника міської каналізації, львівського злодія, батяра, який перероджується у шляхетного ангела-хранителя під час щоденної боротьби за життя групки втікачів із Янівського концтабору. В очах маленької героїні, Кристини, каналізатор є ангелом, який несе надію і порятунок, а світло, яким він освітлює перед собою дорогу, стає для неї промінчиком надії. Усмішка, що осяває його обличчя, додає маленьких сил. Коли дівчинка втрачає волю до життя, головний герой зважується показати їй на мить світ і світло через відкриту кришку каналізації. Коли приходить Червона Армія, це він визволяє «своїх євреїв» з ув'язнення. Протагоніст гине під

⁴¹ Там само, с. 10.

колесами вантажівки, а в постскрипті до фільму з'являється інформація, що під час похорону люди подекували: «Це кара Божа за порятунок євреїв». Промінець світла гасне і глядач повертається у світ безпросвітної темряви.

Як вже згадано, сценарій фільму «У темряві» написаний на основі книжки Роберта Маршала, британського репортажиста та документаліста. Книжка Маршала з'явилася вперше 1990 року, півтора року після того, як Маршал закінчив зйомки документального фільму «Світло в темряві». Заголовок книжки «В каналізації Львова»⁴² акцентує увагу на умовах виживання. Підзаголовок до першого видання звучав: *the last sanctuary from the Holocaust*, що перекладається як «останнє пристановище від Голокосту». У перекладі втрачається смислове наповнення – санктуарій, від латинського слова *sanctuarium* (від прикметника *sanctus* – святий). Значення «пристановище», «притулок» з'явилося у Середньовіччі, воно пов'язане зі звичаєм, згідно з яким церква (храм) була місцем святим, в якому можна було знайти пристановище – захист від арешту. У наступному виданні підзаголовок змінено на «героїчна історія виживання під час Голокосту». Таким чином змінено акцент із самого місця, в якому знайшли захист утікачі, на історію їхнього порятунку, де героїзм проявляють не лише врятовані, а й рятівники. Прикметно, що Маршал присвятив свою книжку пам'яті Леопольда Сохи.

Майже двадцять років після появи книжки Маршала Кристина Хігер, на ту пору вже єдина жива з родини, видала свої спогади під назвою «Дівчинка в зеленому светрі. Життя у мороці Голокосту»⁴³, вважаючи це обов'язком перед своїми внуками та нащадками. Здійснити цей задум допоміг Даніель Пейснер, який виступає як співавтор, очевидно, тому, що спогади Кристини Хігер потребували

⁴² Robert Marshall. *In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust*. New York : Scribner's : Maxwell Macmillan International, 1991.

⁴³ Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow*, St. Martin's Press, 2008. Польський переклад з'явився трьома роками пізніше (Dziewczynka w zielonym sweterku przeł. Warszawa, PWN, 2011), два українські видання вийшли після появи фільму (Дівчинка в зеленому светрі. Життя в мороці Голокосту, КМ-Букс 2015; пер. Віра Назаренко, Країна мрій, 2016).

літературної обробки (про це можна здогадатися на підставі порівняння стилю книжки та записів її спогадів). Заголовок оригіналу та українського перекладу акцентує на дитячому досвіді, який залишає тінь на все життя. У польському виданні пропущені слова «темрява» та «Голокост».

Розпочинаючи мандрівку вглиб пам'яті, авторка наголошує на своїй унікальній здатності запам'ятовувати безліч деталей, а підтвердженням того – авторитетне ствердження її батька «Кшися все пам'ятає». Справді, в її розповіді збереглося чимало деталей. Однак головне, що закарбувалося – це відчуття загрози життю. У передмові Кристина Хігер пише про місце свого народження – Львів:

Саме там щастя і світло перетворилися у відчай і темряву.

Книжка побудована на контрасті між довоєнним життям у Львові та життям під час війни. Світло асоціюється з безтурботним дитинством, темрява – з усім тим, що трапилося під час німецької окупації. Ця тінь виявилася дуже довгою, вона сповиває все життя Авторки. Кристина Хігер описує, як різні її страхи неочікувано проявляються в пізнішому житті. Найдивнішим здається те, що нема серед них страху перед темрявою. Радше навпаки, в її інтерпретації темрява є порятунком від гіршого – від переслідування і неминучої смерті (коли двоє маленьких дітей сидять у черговій тісній і темній схованці), від огиди (Кристина Хігер пише, що завдяки темряві не мусила бачити сотень щурів, які кишіли навколо них), від стороннього ока (коли справляли свої потреби). Очевидно, саме тому заголовок саме так сформульований: на першому плані дитячий досвід, на другому – тінь Голокосту. Темрява, хоча вона постійно присутня у спогаді, не стає символом загрози, радше навпаки, є шансом; у темряві можна сховатися. Авторка вживає навіть словосполучення, яке означає набагато більше, ніж схованку – поринути в темряву.

Останньою з'явилася книжка, що за логікою мала би вийти першою: спогади Ігнація Хігера «Світ у темряві. Спогади батька дівчинки у зеленому светрі». Підзаголовок цієї книжки виник явно для маркетингового ефекту, тож його немає потреби аналізувати для розуміння авторського задуму. Заголовок спогадів повертає

нас до першої публікації навесні 1945 року – «Свет во мраке» Владіміра Беляєва. Значення російського «свет» і польського та українського «світ» є іншими, але Хігер цей омонім міг прочитувати саме як світ (świat), не світло; це типова помилка для поляків, які недостатньо володіють російською мовою. На рік пізнішого книжкового видання під назвою «Світло в темряві» Хігер міг не знати, адже на момент появи книжки з друку Хігери вже рік перебували у Польщі. Принаймні в спогадах про це ні слова.

Заголовок «Світ у темряві» віддзеркалює погляд Хігера на згадані події. Щоправда, порятунок він вважає не просто чудом, а цілою низкою чудес, але це не змінює його загального погляду на світ. В його інтерпретації світ охопила суцільна темрява. Недаремно він починає свої спогади епіграфом:

На початку Господь створив небо та землю. [...] І на землі це сталося.

II.3 Топоси

Як написав один із рецензентів «У темряві», сюжет фільму особливо нічим не відрізняється від найбільш відомої історії порятунку, зображеної в «Щоденнику Анни Франк»⁴⁴. Тоді в чому полягає унікальність фільму? Здається, відповідь лежить на поверхні, а точніше, під поверхнею каналізаційного люка: це саме місце порятунку, себто міська каналізація. Місце геть не придатне для життя, яке може стати лише тимчасовою схованкою для тих, кому вже немає що втрачати. Міська каналізація – це не просто потойбіччя, тисячі разів уявлене та зображене в літературі та мистецтві жахіття. Це стічна канава, яка викликає огиду і є символом моральної деградації. Це – темрява, в якій неможливе життя. Це водночас метафора часу Другої світової війни.

У художніх творах, присвячених Другій світовій війні та Голокосту, літературні топоси використовуються більш приховано, ніж

⁴⁴ Mary Ann Johanson, *Another glimmer of light: In Darkness*, “Colorado Springs Independent”, 11.04.2012, [доступ: 08.06.2018].

у творчості з іншою тематикою. Документалістика також звертається до топосів, попри те, що наголошує на своїй «не-художності», «автентичності». Однак творчість (документалістика теж до неї належить) неможлива без топосів. Навіть проста розповідь, а поготів коли вона стосується пережитого жахиття, не обходиться без топосів та мотивів, які присутні в усній творчості чи писемній формі. Навпаки, художні рамки необхідні для осмислення пережитого та більш-менш безпечного освоєння травми.

Місце, в якому знайшли прихисток Хігери та їхні товариші по нещастю, викликає асоціації з потойбіччям. Автор «Світу в темряві» так описав відчуття, які охопили його та двох інших чоловіків, коли вони вперше опинилися в каналізації:

Було так темно, що ми не бачили одне одного. Відчуття ізоляції паралізувало нас до тієї міри, що ми були нездатні промовити хоч слово. Мені це нагадувало Орфея, який зійшов до Гадесу. Не якогось уявного, а справжнього Гадесу⁴⁵.

Хоча Хігер і заявляє у передмові, що він нічим своєї розповіді не прикрашає, то вже на прикладі цього фрагмента видно, що класична гімназійна освіта та докторат із філософії диктують йому спосіб розповіді та підказують готові літературні топоси. В інших фрагментах спогадів з'являються розмаїті асоціації родом з античної літератури. Спогади Хігера відрізняються саме своєю літературністю, в сенсі топіки та уяви.

Владимір Беляєв, єдиний професійний письменник із грона наших авторів, також використовує топос потойбіччя, але не для зображення каналів, а подій, які відбуваються у місті. Те, що відбувається в гетто, він змальовує як пекло на землі, а гестапівців – втіленими чортами. Але пекло поширюється й поза гетто – всюди на окупованих територіях лютує терор. Саме з такої картини починається розповідь Беляєва: пожежа гетто, якої ніхто не гасить; жах тих, кого вбивають, та жах тих, хто здалека спостерігає за пожежею і здогадується про долю співмешканців; шибениці на Краківській

⁴⁵ I. Chiger, *Świat...* s. 182.

площі, де повісили тих, хто чинив спротив чи намагався допомогти приреченим на смерть євреям. Усі ці образи нагадують апокаліпсис. Попри весь жах, поведінка всіх, окрім гестапівців, залишається гідною. Рятівники не наділені якимись особливими рисами. Увага акцентується на постаті Леопольда, простого робітника, вихідця з низів, але про його злочинне минуле нема мови. Навпаки, він, сирота з передмістя, з приходом совецької влади нарешті отримує можливість працевлаштування та гідного життя.

«Світло у темряві» – чорно-біла картина, виконана за гіршими зразками соцреалізму. Беляєв не останній графоман, бо має навички оповідача, вміє схоплювати на льоту сюжети, але в жодному творі він не зміг подолати шляху від задуму до талановитого його втілення. І негативні, і позитивні герої в нього однаково плоскі, безбарвні; постійні ідеологічні вкраплення викликають у читача глибоку недовіру. Якщо читач (чи то сьогоднішній, чи то повоєнний) не може повірити у те, що герої живуть лише сподіванням на прихід Червоної Армії, додаючи собі надії совецькими піснями, то не повірять і в зображене письменником пекло на землі, і в те, що його мешканці залишаються «людяними у безодні пекла» (за висловом [Жанни Ковби]).

Від топосу потойбіччя майже повністю відмовляється Роберт Маршал. Оскільки свій наратив він буде з розповідей свідків, надає голос і Хігеру, що звертається до образу Орфея, який сходить до Гадесу. Цей топос, якоюсь мірою необхідний для читацької уяви, виявляється зайвим для глядача. У фільмі Агнешки Голланд, завдяки майстерності оператора Йоланти Дилевської, вдалося створити ілюзію автентичності каналів. Глядач побачив темряву та відчув огиду, яку вони викликають. Ця натуралістична картина не потребувала літературного обрамлення. Режисерка компенсувала це іншим топосом – доброго злочинця. Головний герой її фільму – Леопольд Соха, витісняє з плану не тільки своїх колег, а й почасти тих, кого він рятує. Історія Хігерів та решти групи опиняється на другому плані, як і всі інші постаті. Увага глядача зосереджена на перевтіленні героя – з грабіжника в «ангела з підземель». Колишні його компаньйони, серед яких і український поліцай, який влаштовує полювання на євреїв, слугують яскравим контрастом для Сохи,

який на очах глядчів перетворюється на праведника. Навіть найближча родина героя (дружина та дочка) не викликає такої симпатії в глядача. Соха поєднує в собі риси батяра, який став улюбленим героєм міжвоєнної популярної культури завдяки «Веселій львівській хвилі», та доброго розбійника (його прообраз знаходимо в Святому Письмі, а численні перевтілення в середньовічній народній культурі, як-от Робін Гуд). Тим більшим шоком для глядача стає постскрипtum до фільму, з якого він дізнається про випадкову смерть Сохи та слова, які її супроводжують (повторю: під час похорону подейкували, що це кара Божа за порятунок для євреїв). Задум режисера ясний – ідеться про досягнення ефекту катарзису (в етичному розумінні цього поняття). Очищення з провини, яким є в цьому випадку антисемітизм, може відбутися лише шляхом морального потрясіння.

Такого шансу не дає своїм читачам Ігнацій Хігер. Поведінка рятівників є для нього винятком, що тільки підтверджує панування принципу – зараза антисемітизму заволоділа цілим польським суспільством, яке піддалося нацистській ідеології, на відміну від скандинавів, голландців чи данців⁴⁶. На завершення Хігер порівнює Леопольда Соху з вищими верствами, до яких перед початком війни належав автор. Рятівник походить із низів, які члени вищих верств зневажливо називають «шумовинням». Проте саме він наділений шляхетністю та якостями справжнього християнина, яких забракло решті львівського світу:

Факт, що злодій-рецидивіст, грабіжник, котрий майже все життя провів по тюрмах – проста і неграмотна людина, член найнижчого суспільного прошарку, проявив любов до ближнього, погано свідчить про інші суспільні верстви, інтелігенцію та вищі культурні прошарки, для яких Польдзьо був покидьком. З високопарними словами на вустах, жоден із цих благородних лицарів, бувальців салонів та вихованців вищих шкіл, не міг проявити навіть крихти шляхетності та вчинити хоч би приблизно такий великий подвиг, як Польдзьо Соха⁴⁷.

⁴⁶ I. Chiger, *Świat...* s. 280.

⁴⁷ Там само.

Рятівник виріс в очах автора до ролі єдиного праведника. Звинувачення звучить ще сильніше, тому що відбувається заміна ролей: благородні стають нечестивими, а лиходій – добрим розбійником.

Узагальнення, яке робить Хігер, психологічно цілком виправдане, однак не відповідає дійсності. Соха не був єдиним праведником, навіть коли йдеться про цю конкретну історію порятунку, не кажучи вже про ширші межі. Не відповідає також дійсності переконання, що лише людина з найнижчих прошарків здатна була на такий вияв любові до ближнього.

Дійсно, у Львові, як і в інших містах довоєнної Польщі, що опинилися під німецькою окупацією, вдалося порятувати вкрай мало євреїв, бо окупаційні умови на цих територіях відрізнялися від решти окупованих нацистами земель. Безумовно, що додатково спричинилася до цього атмосфера страху, адже за будь-яку допомогу євреям нацисти карали смертю. Окреме питання, що потребує дуже ретельного вивчення, наскільки велику роль у цьому відіграли злочини та негідні вчинки співмешканців. Проблемі поведінки місцевого населення під час Голокосту присвячено чимало розвідок. Однак, на мою думку, частина з них написана з настановою проілюструвати тезу про повсюдну заангажованість місцевого населення на територіях окупованої Польщі щодо масового знищення євреїв. Інша частина зосереджує увагу суто на праведниках, вважаючи маргінальним явище колабораціонізму чи співучасті у знищенні євреїв. Досить поширеною є думка, що не меншу співвідповідальність несуть західні союзники, які отримали інформацію від польського кур'єра про долю євреїв, але не вважали за необхідне діяти (при цьому забувається, що джерел аналогічної і не менш достовірної інформації було не так мало, а можливостей протидіяти – не так багато). Це не повний спектр позицій, однак уже навіть такий побіжний перегляд вказує на те, що маємо справу з дослідженнями, які ілюструють ту чи іншу тезу. Тим часом дійсність була набагато складнішою: на території довоєнної Речі Посполитої не проживали ані самі праведники, ані лише негідники. Масштаби злочинів, як і всі історії порятунку, варті ретельного вивчення. Інструментальне трактування матеріалу як ілюстрації, що має підтвердити чи заперечити ту чи іншу тезу, не надто добре свідчить про наукові якості дослідження.

II.5 Національні стереотипи

Приписування антисемітизму всьому християнському оточенню означає поділ на переслідуваних євреїв та нечестивих християн. Провина свідків (*bystanders*) у такому трактуванні в моральному вимірі дорівнює вині нацистських злочинців. На це поширене уявлення про жертви та винуватців Голокосту нашарувався закоренілий у польській популярній культурі стереотип українця-гайдамаки, що побутує разом із мотивом «невдячного українця». Обидва (гайдамака та невдячник) поширив Генрик Сенкевич, друге життя вони отримали в міжвоєнному періоді завдяки Зофії Коссак-Щуцькій та іншим популярним польським письменникам⁴⁸. У післявоєнній літературі вони стали *loci communes*⁴⁹. Немає особливої різниці між конкретизацією цього стереотипу в польських та єврейських авторів воєнних мемуарів. І в одних, і в других українці, то як совецькі, то як німецькі колаборанти, постають як джерело загрози під час війни⁵⁰.

У спогадах Ігнація Хігера та Кристини Хігер провина приписана узагальнено християнам, але конкретизується лише у випадку українців. Про поляків як співучасників злочину Ігнацій Хігер не згадує, лише на завершення, коли подає свою моральну оцінку Сохи у протиставленні до всієї решти суспільства. У мемуарах Кристини Хігер українці є уособленням зла; вони майже ніколи не персоналізуються, залишаючись винятково джерелом загрози. Відчуття загрози з боку українців приходить у родину Хігерів разом із початком війни та Червоною Армією. Початково страх викликають не стільки представники совецької влади, скільки давня прислуга, яка проявляє невдячність, хоч – на щире переконання авторів – її трактували на рівні з родиною. Страх супроводжує Хігера до тої міри, що на початку совецької окупації він носить із собою пістолет. Дочка

⁴⁸ Докладніше про це див.: Katarzyna Kotyńska, *Lwów O odczytywaniu miasta na nowo*. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015.

⁴⁹ Danuta Sosnowska, *Kresy w podwójnej optyce*. „Kresy” 2002, nr 2, s. 79–96; Też autorke: *Historia podprogowa w „Zasypie wszystko, zawieje...” Włodzimierza Odojewskiego*, „Kresy” 1995, nr 2, s. 104–111.

⁵⁰ Детальніший аналіз у: Гнатюк Оля «Відвага і страх», зокрема в розділах II і III.

згадує, що батько пояснював це необхідністю захисту перед українцями як потенційними нападниками. Насправді вже сама наявність зброї несла більшу загрозу – в разі виявлення означала неминучий арешт. Згадки Кристини Хігер про українців як джерело безпосередньої фізичної загрози не є правдоподібними. Довоєнний напад на вулиці на батька як єврея Кристина Хігер приписує українцям, подібно як і постійні напади на нього в університеті Яна Казимира з боку колег-студентів. Очевидно, що це вже пізніша аберація⁵¹. В дійсності до війни безкарні напади в університеті і поза ним з палицями, набитими лезами, були переважно справою сумнозвісних «академіків», себто польської студентської молоді, об'єднаної у корпорації. Напади на вулиці на єврейського власника магазину, звичайно, могли бути справою як поляків, так і українців. Натомість в університеті це була однозначно справа «академіків». Серед малоймовірних згадок також обшук, який влаштовують представники совєцької влади всім працівникам магазину, крім зятя власника. Це лише три приклади того, як пам'ять про події не відображує самих подій, а пізніше уявлення про них.

Механізм цього узагальнення, базованого на негативному стереотипі, простий: якщо в очах авторів спогадів українці стали уособлювати загрозу, то вони несуть цю загрозу не лише під час німецької, а й совєцької окупації, а навіть у довоєнний час. Саме так зміцнився довоєнний негативний стереотип українця-гайдамаки, великою мірою закріплений польською популярною літературою та публікаціями популярного видання *Ilustrowany Kurier Codzienny* (ІКС), а на нього нашарувався образ українського поліцай та «української черні», що лише чекає доброї нагоди для грабунку чи знущань.

У Кристини Хігер зникають будь-які нейтральні конотації етноніму «українець». Дещо інакший вигляд це має в Агнешки Голланд та Роберта Маршала. В фільмі «У темряві» уособленням зла стає не українець, лише Бортник, український поліцай. Однак і тут маємо справу з негативним стереотипом: єдиний позитивний герой української національності є епізодичною постаттю. Британський

⁵¹ К. Chiger, *Dziewczynka...* s. 8, 12, 17; I. Chiger, *Świat...* s. 47–48.

документаліст зображує більш знюансовану картину, наводить чимало прикладів небайдужості. Зокрема, він згадує про дивовижний випадок, що трапився з Маргулісом: поліцай відпустив його, ризикуючи життям.

Беляев у первісному варіанті «Світла в темряві» майже не використовує етнізмів при характеристиках героїв, національність впізнавана лише за іменами та прізвищами. У пізніших версіях твору більшість сполучень із прикметником «український» – поліцай, фашист, націоналіст. Цих асоціацій не може зрівноважити українська національність, додана одному рятівникові, Ярослава Ковалю (насправді – Юрій Ковалів), який відіграє виключно позитивну роль. Парадоксально, що в першому виданні книжки Беляєва поліцаї майже відсутні. У виданнях 1960-х років їм відведена роль німецьких посіпак; до них автор оптом приєднує також українських представників цивільної влади, названих на імена і прізвища, про яких не було мови в першому виданні.

Зрозуміло, що в усіх текстах саме на поліцаїв покладено велику частку вини за загибель львівських євреїв. Оскільки в поліції на території Дистрикту Галичина служили переважно українці, то образ поліцаєв поступово став ототожнюватися з образом українця. У повоєнний час таке ототожнення підсилила совєцька пропаганда, частиною якої був твір Беляєва.

Варто тут нагадати, що з-посеред рятівників один є українцем. Однак в усіх творах його роль маргіналізована, можливо, не лише тому, що порятовані майже з ним не зустрічалися. Увага до постаті Ковалю змусила б авторів не узагальнювати і не вживати етнізмів для означення злочинної поведінки. Такі узагальнення в інших випадках вважалися б неполіткоректністю.

Інтерпретаційні стратегії авторів відрізняються одна від одної; кожен автор має певну мету. «Світ у темряві» є прозорою метафорою темних часів і звинуваченням співмешканців Львова у співучасті в Голокості. Дещо інший посил режисера «У темряві» – темні часи минули, але темрява антисемітизму залишилася. Автор «Світла в темряві» натомість має протилежну мету, але його твір відверто пропагандистський, а тому й зовсім непереконливий, за

винятком одного – закріпленого стереотипу українського націоналіста – німецького колаборанта. Авторка «Дівчинки в зеленому светрі» робить наголос на дитячому досвіді, читач просто змушений їй вірити. Водночас цей спогад найбільше залежний від першоджерела – батькових мемуарів та від власних упереджень, отже, не є зовсім самостійним. Документальна розповідь Роберта Маршала найбагатша на деталі, включає різні перспективи, є поліфонічною, але залишає враження неоднорідного твору, плетива різних історій. Використані авторами топоси та стереотипи вказують не лише на їхню більшу чи меншу майстерність, а передовсім – на світоглядну настанову, лежить в основі твору, а також на більшу або меншу зорієнтованість на горизонт читацьких / глядацьких сподівань.

III. Загадки рукописів

На початку цієї розвідки вже йшлося про те, що не вдалося віднайти першоджерел, тому історію порятунку можна реконструювати, спираючись виключно на її пізніші інтерпретації та на усну історію. Уперше це зробив Роберт Маршал, використовуючи усні свідчення вцілілих та рукопис спогадів Хігера, який надала йому Кристина Хігер. Паралельно з Маршалом працював над документальною книжкою «Люди в каналізації Львова» Давид Лі Престон, який намагався осмислити історію своєї матері, Галини Вінд-Престон. Ця книжка так і не з'явилася друком, хоча кілька разів її друк анонсували різні видавництва⁵². Ані Маршал, ані Престон, ані автор сценарію «У темряві», Давид Шамун, очевидно, не знали про «Світло в темряві» Беляєва – хронологічно першого твору, присвяченого історії порятунку в львівській каналізації. З літературного погляду «Світло в темряві», може, і не варте було б особливої уваги, але зацікавило мене як один з небагатьох повоєнних творів совецької літератури, присвячених знищенню єврейського населення

⁵² David Lee Preston. *Sewer People of Lvov, Century* (1990), *Lecture* (1994), *Ebury* (1994) – Penguin Publishing House. Книжка, однак, не з'явилася друком і не доступна в жодній бібліотеці. Дякую за допомогу в пошуках Ксені Кебузинській (Ksenia Kiebusynsky), науковій співробітниці Бібліотеки Торонтоного університету.

(про кілька інших згадує Мирослав Шкандрій у книжці, присвяченій єврейській темі в українській літературі)⁵³.

Історія, яка передувала написанню «Світла в темряві», на перший погляд, проста. Її автор прибув до Львова в серпні 1944 року як кореспондент Совінформбюро і був включений до складу місцевої НДК, на матеріалах якої написав кількадесят нарисів про нацистські злочини проти людства на Львівщині, зокрема про долю львівських професорів⁵⁴. Владімір Беляєв не був визначним письменником, але досить швидко після війни здобув офіційне визнання: 1952 року отримав сталінську премію третього ступеня (разом з Вандою Василевською та Ярославом Галаном, якому премію другого ступеня присуджено посмертно). Доволі високу позицію письменник здобув не стільки воєнною тематикою, скільки участю у махіні совецької пропаганди. «Світло в темряві» не потрапило у список найбільш відомих його творів, очевидно, не з огляду на низькі художні якості твору (їх загалом позбавлена вся творчість Беляєва), а тому, що змінилася державна культурна політика, в якій не стало місця на твори, присвячені долі єврейського населення. Пізніші версії «Світла в темряві» переписані згідно з новими цілями совецької пропаганди: згадки про долю євреїв зведено до мінімуму, натомість перше місце серед негативних героїв отримали замість фашистів – «українські буржуазні націоналісти».

Першою версією історії порятунку був нарис «Свет во мраке» Владіміра Беляєва, який з'явився ще весною 1945 року. У деяких деталях цей нарис, як і його розширена версія в українському перекладі, що вийшла через рік, надивовижу схожі на спогади Ігнація Хігера, що були записані 1975 року, але надруковані 2011 року. Основою обох книжок, як і всіх інших вищеперелічених творів, є та сама історія порятунку Хігерів, однак тільки «Світло в темряві» та «Світ у темряві» близькі одне до одного заголовком,

⁵³ Myroslav Shkandrij. *Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity* - New Haven & London: Yale University Press, 2009 (пор. VII розділ, присвячений періодові Другої світової війни та повоєнній літературі).

⁵⁴ Див.: Бібліографія, а також рукопис збірника «Судьба учених одного города» з колекції Беляєва, що зберігається в Києві у Центральному державному архіві літератури і мистецтва, ф. 780, оп. 2, спр. 18, а також спр. 28 (списки вчених та листування з вдовами).

а також багатьма образами та метафорами. Ця схожість викликає підозру, чи це не повторення історії з «Тихим Доном»? Нагадаю, що сумніви щодо авторства «Тихого Дону» з'явилися ще наприкінці двадцятих років, одразу після видання першої частини роману, за який Шолохов згодом здобув Нобелівську премію у галузі літератури. Чимало дослідників вважає, що твір не був оригінальним, лише перелицьованим на совєцький манір рукописом Федора Крюкова, письменника, донського козака, який боровся на боці білих і раптово помер 1920 року. Дехто з них переконує, що рукопис Крюкова був викрадений у спадкоємиці і переданий Шолохову, російському письменникові, який належав до покоління *Молодої гвардії*. Ясна річ, ані «Світло в темряві», ані «Світ у темряві» не є творами, які б можна порівнювати за художньою якістю з «Тихим Доном», однак плагіатом бували не лише шедеври.

Під політичним та пропагандивним оглядом Беляєва і Шолохова багато що споріднює. Схожими є початки кар'єри обох письменників – в юному віці вони брали участь у більшовицькій революції на боці червоних. Обидва тенденційно зображували події «громадянської війни» на своїй малій батьківщині – Кубані (Шолохов) та Поділлі (Беляєв). Обидва були відданими пропагандистами і мали всебічну підтримку влади; їхні твори неодноразово ставали основою кінематографічних сюжетів. Обидва також мали більш чи менш прямі зв'язки з НКВД. Однак була й різниця: стрімка кар'єра (як і гучний скандал навколо) Шолохова, що пов'язана саме з «Тихим Доном», почалася на зламі 1920–1930 років, тоді коли трохи молодший Беляєв лише дебютував. Сумніви щодо авторства «Тихого Дону» – не поодинокий випадок в історії совєцької літератури; сприяли цьому масові сталінські репресії, коли рукописи засуджених і страчених письменників опинялися в архівах НКВД. Не випадково лейтмотивом «Майстра і Маргарити» Булгакова було «рукописи не горять». Тож підозра щодо автентичності «Світла в темряві» має певні підстави в практиках, застосованих НКВД та керівництвом совєцької Спілки письменників, але передовсім спричинена загадковим зникненням свідчень та записок Ігнація Хігера.

Цієї гіпотези неможливо однозначно підтвердити, навіть на основі текстологічного аналізу, чого прикладом є «Тихий Дон», де

обидва рукописи сьогодні доступні, а суперечки і далі тривають. У цьому разі ситуацію ускладнює те, що рукописи «Світла в темряві» та «Світу у темряві» недоступні, тож залишається аналіз друкованого тексту. На цій підставі можна відповісти на основне запитання: який текст первісний – Хігера (мемуари написані в Нью-Йорку 1975, видані у Варшаві 2011 року) чи Беляєва (перший нарис опубліковано 1945 року)? З меншою певністю можна відповісти на запитання, чому зникли рукописні записки та свідчення. Інакше кажучи, намагатимусь з'ясувати, чи можливий такий парадокс, що Хігер, пишучи спогади про порятунок своєї родини, допомагав власній же пам'яті нарисами Беляєва? Чи все ж таки це Беляєв «скористався» рукописом спогадів / свідчень Хігера, і саме тому цих документів не вистачає у багатій колекції НДК? І чи не тому без сліду зникли чотири зошити спогадів? А може, історія виникнення «Світла в темряві» більш природна, себто Беляєв написав книжку, спираючись виключно на усні спогади Хігера, а доповнював її, спираючись на звіти львівської НДК? Якщо так, то виникає чергове запитання: при якій нагоді відбулася зустріч Беляєва з Хігером? І чому Беляєв змінює біографічні деталі свого героя (спочатку змінює його прізвище на Крігер; в пізнішому виданні робить свого героя, корінного львів'янина, біженцем із міста Лодзь)?

Відповідь на перше запитання, на перший погляд, проста: Ігнацій Хігер, пишучи спогади у 1975 році, мав під рукою нарис Беляєва з «Огонька». Адже у передмові він навіть перелічує всі номери тижневика, де друкувався частинами нарис Беляєва (натомість не згадує українського видання). Однак посил совєцького письменника для Хігера був неприйнятним. Звісно, що «Світ у темряві» не є полемікою зі «Светом во мраке», але акценти протилежні: якщо в Беляєва джерелом надії є Червона Армія, а гарантом безпеки мирного населення – совєцька влада, то для Хігера захоплення Львова 1939 року є початком нещастя і всіх жахів окупації; на його думку, окупанти мають однакову мету – поневолення і приниження людини, а системи, совєцька та нацистська, злочинні в самій своїй основі. Однак факт, що Хігер, пишучи спогад, мав у руках нарис Беляєва, не означає, що він спирався на цей текст. Не виключено, що ту чи іншу деталь, або чиясь ім'я Ігнацій Хігер міг відтворити, заглядаючи

до нарису, але першоджерелом «Світу у темряві» була його власна пам'ять та віцілий кишеньковий записник. Детальному відтворенню подій 1939–1944 років допомагало Хігеру передовсім те, що він їх щонайменше двічі записував, та й неодноразово розповідав.

Коли 1975 року в Нью-Йорку Ігнацій Хігер заповзвся заново записати свої спогади, він мав під рукою не лише свій кишеньковий записник та кілька чисел «Огонька». У передмові автор згадує про книжку, яка була для нього прикладом, як **не слід** писати про свій досвід – *Uniwersytet zbirów* («Університет головорізів») ⁵⁵. Натомість він не згадує найбільш відомої тоді книжки, присвяченої знищенню львівських євреїв, доступної польською, англійською, а також французькою та італійською мовами ⁵⁶. Ідеться про *Janowska Road* («Янівський шлях») Леона Велічкера Велса, спогади, які ще 1945 року в Львові набули розповсюдження (скорочене видання щоденника під назвою «Бригада смерті» з'явилося у Польщі 1946 року). Ці свідчення мали віддзеркалення у зведеному звіті НДК про нацистські злочини у Львові; Леон Велічкер був свідком на Нюрнберзькому процесі та процесі Айхмана. Тому не підлягає сумніву, що Хігер знав його свідчення і майже напевне – книжку. З Леоном Велічкером він неодноразово перетинався у Янівському таборі. Вочевидь, Хігер вирішив писати зовсім незалежно від спогаду спів'язня та від інших доступних тоді джерел, щоб зосередити увагу лише на історії порятунку власної родини (про це свідчить факт, що автор вирішив почати свої спогади з наведення свідчення дочки перед комісією 1947 року). Однак його мета була значно ширшою – це обвинувальний акт.

Шукаючи в передмові Хігера відповіді на запитання, чи рукописні записки та свідчення зникли випадково, варто звернути увагу на те, **що** автор пише про Беляєва. У передмові є лише одна згадка про нього як про автора нарису: Хігер вважав його журналістом

⁵⁵ Ідеться про книжку дослідника Голокосту та літератора Міхала Борвіча, видану ще 1946 року: Michał Borwicz. *Uniwersytet zbirów. Rzecz o Obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944*, Kraków: Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1946.

⁵⁶ Leon Wells (Weliczker). *Janowska Road*, New York: MacMillan, 1963. Рукопис щоденників Велічкера зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні: Leon Weliczker Notebooks 1943–1946, v. 1–14, USHMM, 2005.277. Частина доступна онлайн – <https://collections.ushmm.org>.

«Огонька» (що не відповідає дійсності, але Хігер міг не розрізнити між статусом співробітника Совінформбюро та звичайного журналіста). А вже в наступному абзаці передмови йдеться про те, що перед виїздом родини до Ізраїлю пропали зошити зі спогадами. Невже це натяк на те, що Беляєв був причетний до зникнення? Навіть якщо так, то це не наближає нас до відповіді, чому саме тоді, 1957 року, ці записки стали особливо потрібні совєцьким товаришам. «Світ у темряві» Беляєва вийшов друком раніше більш як на десять років, а наступні версії до історії порятунку фактів не додають, хіба лише затирають справжні ідентичності героїв, які тоді всі – крім Коваліва – залишили СРСР. Важко повірити, щоб мотивом для викрадення зошитів напередодні від'їзду Хігера було бажання залишити монополію за совєцьким письменником, хоча стосовно ймовірності такої версії могла б свідчити згадка Хігера про плани зняти фільм на основі «Світла в темряві» і про переговори, які вів з американським режисером Беляєв. Однак і цей здогад слід відкинути – 1957 року ці плани були вже нездійсненними. Зрештою і сам Хігер пише, що початок холодної війни поклав їм край. На мою думку, слова Хігера потрібно прочитувати прямо: зникнення зошитів із повоєнними записками пов'язане з умовами від'їзду до Ізраїлю. Тоді митники мали право вилучати в емігрантів не лише цінності, а й все те, що могло заподіяти шкоду комуністичній державі. Записки Хігера, безумовно, зарахували б до цієї другої категорії.

Якщо зникнення повоєнних записок можна пояснити тогочасними обставинами, то зникнення свідчень, зібраних львівською НДК – аж ніяк. Це були матеріали, яким надавали неабияке значення і доступ до них мали лише уповноважені особи. Протягом 1944–1945 років у кожному районі та в кожній інституції працювали комісії, що збирали свідчення про нацистські злочини, іноді дуже детальні та власноруч написані, прикладом чого були покази Стефана Банаха⁵⁷ та Францішка Гроєра⁵⁸, в інших випадках – суто формальні (можна

⁵⁷ Протокол допроса свидетеля, Банаха Степана Степановича, 23 сентября 1944 г. ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 176–178 об.

⁵⁸ Протокол допроса свидетеля Гроэра Франца Викиентовича, 18 сентября 1944 г. ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 110–114 об. При

здогадуватися, що свідчення Хігера належали до цієї першої групи). Окрім доказів злочинів, комісії зосереджували увагу на матеріальних збитках, щоб таким чином здобути матеріал, який стане підставою для вимог високих воєнних відшкодувань для СРСР⁵⁹. Частина матеріалів свідчень відображає масштаби Катастрофи, чого прикладом є повідомлення до Районного відділу народної освіти, в якому порівнюється кількість дітей у школі до війни та в шкільному році 1944/1945 (школа розташовувалась на території гетто)⁶⁰.

Звіти місцевих комісій разом з усіма матеріалами передавалися до НДК. У фонді НДК, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації, є близько 4 млн актів про збитки та 250 тис. свідчень про злочини; вони впорядковані територіально (за областями). Свідчень Ігнація Хігера серед документів по Львову і Львівській області немає.

За моїм припущенням, на зламі 1944–1945 років, коли збирались свідчення про злочини, Владімір Беляєв, як член місцевої комісії і, водночас, кореспондент Совінформбюро, мав необмежений доступ до її матеріалів. Інакше він не зміг би надрукувати протягом кількох місяців кількадесят розлогих текстів про нацистські злочини у львівській та центральній (московській) пресі. Однак лише історія порятунку Хігерів стала основою для окремої книжки Беляєва, всі інші, включно з історією загибелі львівських професорів, залишилися у формі коротких нарисів чи памфлетів.

написанні статті я користувалася копією, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні. Висловлюю тут подяку за її надання керівнику і співробітникам архівного відділу.

⁵⁹ Див. напр.: Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве, Москва: Госполитиздат, 1944.

⁶⁰ До РВНО Залізничного району, т. Добровольського (повідомлення від 14 вересня 1944 р.). Следственное дело о зверствах немецко-фашистских оккупантов в г. Львове, 1944. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 67, д. 75, лл. 72–73. Використано електронну копію, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні завдяки люб'язності директора бібліотечного відділу Музею Вадима Алцкана.

Аналіз передмови до «Світу у темряві» та історичного контексту не дає остаточної відповіді на запитання, який текст був первісним. Тому потрібно звернутися до порівняльного аналізу текстів. Завдання дещо ускладнене існуванням пізніших редакцій «Світла в темряві», які досить сильно відрізняються одна від одної. Як приклад розглянемо епізод прибуття у лютому 1943 року до табору на вулиці Янівській Йосефа Гжімека, описаний у підрозділах під назвами: «"Король" приїжджає в гетто» («Світло в темряві», 1946), «Король гетто» («Свет во мраке», 1961) та «*Królestwo Grzimka: Pandemonium*» (Королівство Гжімка: стовпотворіння, «Світ у темряві», 2011). Як у разі назв книжок, так і тут впадає в око майже буквальний збіг, хоча у Беляєва відсутнє посилання на поему «Втрачений рай» Джона Мілтона, в якій *Pandemonium* означає столицю пекла, а згодом отримує ширше значення: «королівство сатани та демонів» та «жах, пекло на землі».

Розділ, присвячений приїзду Йосефа Гжімека, Хігер починає з опису злочинної діяльності нациста в концентраційних таборах та в гетто у сусідній Раві-Руській і додає загальну характеристику начальника Юлагу – примітивного чоловіка, маніяка, який прагне скидатися на Нерона. Спогад Хігера доповнюється вже післявоєнним знанням, базованим на участі в судовому процесі над Гжімеком⁶¹.

У першому виданні книжки Беляєва Гжімек є одним із есесівців, щоправда, підвищеним у військовому ранзі до гауптштурмфюрера СС (капітана) з реального гауптшарфюрера СС (*Hauptscharführer*), себто старшого сержанта, але така недбалість у разі цього автора не дивує. Відразу після опису прибуття «короля гетто» Беляєв перестрибує до іншого сюжету – до долі дружини героя, Пепи. Він зосереджує увагу на місці її роботи – швейному цеху, якому також відведена роль у злочинному плані нацистів. У пізнішій версії

⁶¹ I. Chiger, *Świat...* s. 206. Перший судовий процес Гжімека проходив у Дахау в Німеччині. Згодом Гжімека передали Польщі. Процес над злочинцем закінчився у Варшаві в січні 1949 р.; смертну кару виконано в лютому 1950 р. Хігер був свідком на цьому процесі. До моменту судового засідання у січні 1949 р. Гжімек заперечував, що був у Львові, і тим паче, що керував ліквідацією Юлагу. Гжімек був настільки вражений присутністю Хігера на процесі, що хоч-не-хоч визнав свою причетність до львівського Юлагу.

твору Беляєва між першим і другим сюжетом вставлено обширну розповідь про Гжімека. Письменник дуже детально переповідає воєнну біографію Гжімека, зокрема, описує його участь в глівській провокації, яка була претекстом для німецького вторгнення у Польщу⁶², що в німецькому суді 1947 року стало основним пунктом обвинувачення⁶³. Беляєв описує також, як Гжімек крок за кроком просувається шаблями службової «кар'єри», аж нарешті завершує його призначенням до Львова. Це дає змогу з великою імовірністю припустити, що Беляєв був присутнім як совецький кореспондент на варшавському процесі Гжімека, де злочинець в очній ставці з Хігером визнав свою присутність у Львові (хоч не можна виключити, що цю інформацію він почерпнув з детальних повідомлень про цей процес у спецфондах).

Очевидно, Хігер і Беляєв таки зустрілися під час варшавського процесу над Гжімеком наприкінці січня 1949 року. Не виключено також, що згодом Беляєв ознайомився додатково з матеріалами судового процесу на території ССРСР в спецфондах ідеологічних відділів КПСС або НКВД⁶⁴. Так чи інакше, не підлягає сумніву, що Беляєв мав доступ до матеріалів про нацистські злочини і був для совецької влади настільки довіреною особою, що міг не лише публікувати свої нариси, присвячені як внутрішнім, так і зовнішнім проблемам, а й виїжджати поза межі ССРСР.

Варто навести уривки з названих розділів, де мова про приїзд Гжімека, щоб наочно переконатися стосовно подібності текстів. Жирним шрифтом зазначено основні відмінності.

⁶² Ідеться про зорганізовану наприкінці серпня 1939 р. найвищим німецьким керівництвом провокацію на кордоні, що слугувала претекстом для початку війни.

⁶³ Akta w sprawie prowokacji w Gliwicach. Документ, опублікований на сайті польського Інституту національної пам'яті, 1września 1939. pl у підрозділі Документи. (<http://1wrzesnia39.pl/39p/dokumenty/8781>, Prowokacja-Gliwicka.html).

⁶⁴ Див.: Командировочные удостоверения, выданные Львовским обкомом КП(б)У, Совинформбюро, Лендетиздатом и др. В. П. Беляеву для ознакомления с архивом НКВД, работы в спецзале Публичной библиотеки и др., 27 марта 1937 – 25 апреля 1985. РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1091.

Беляев, 1946	Беляев, 1961	Хіреп, 2011
<p>У п'ятницю 19 лютого 1943 року, в розкриті ворота Львівського гетто на бричці, запряженій парою ситих каштанових коней, в'їхав новий комендант табору, гауптштурмфюрер СС Йосиф Гжимек.</p> <p>До приїзду нового начальника всі люди в гетто були заздалегідь вишиковані по тривозі на широкій площі. Вони стояли покійно, з непокритами головами. Це останні з уцілілих ста тридцяти тисяч євреїв-мешканців Львова.</p> <p>Гжимек, стоячи в довгому сірому плащі, на бричці в'їхав у табір. Правою рукою він притискав автомат, який висів у нього на шії. Високий, білявий, з гострим похмурим обличчям, він дав знати поганячеві, і той раптом стримав за в'язки коней.</p>	<p>19 февраля 1943 года в раскрытые ворота львовского гетто на жёлтой бричке, запряженной парой сытых каштановых коней, въехал новый комендант лагеря – гауптштурмфюрер СС Иосиф Гжимек.</p> <p>К приезду нового начальника все люди в гетто были уже заранее построены старым комендантом лагеря унтерштурмфюрером СС Гансом Силлером*. Созванные по тревоге, они стояли смирно, с непокрытыми головами, на широком плацу – последние из уцелевших евреев Львова. Многие из них уже знали, что за новым и повновластным хозяином их судеб тянется кровавый след и жестокая слава беспощадного палача многих тысяч людей. [...]</p> <p>Гжимек въехал в свои владения стоя. Высокий блондин, с острыми чертами лица и выпирающим подбородком, он стоял нахмурившись в бричке, одетый в длинный серый кожаный плащ, прижимая правой рукой висящий на ремне автомат. [...]</p> <p>* Насправді – ротенфюрер Антон Сілер (Anton Siller, SS-Rottenführer).</p>	<p>A więc 9 lutego – data dla mnie wielce pamiętna – jedynie regulująca w danej chwili życie obozu, ustawiła wszystkich rzemieślników i sprzątaczkę w dwurzędowym szpalerze w oczekiwaniu na przyjazd Grzimka.</p> <p>Była to zbiórka apelowa w pełnym rynsztunku. Czekaliśmy i wreszcie ukazał się nowy władca.</p> <p>Wjechał triumfalnie w bryczkę zaprzężonej w dwa piękne, okazałe czarne rumaki, niczym rzymski cesarz.</p> <p>Powoził na stojąco, trzymając w jednej ręce lejce, a w drugiej gotowy do strzału rosyjski automat, tak zwaną pepeszę.</p>

Образи обох авторів дуже схожі, відмінності лише в деталях, а в них – згідно з приповідкою – ховається диявол. Впадає в око передовсім інше датування прибуття Гжімека: 9 та 19 лютого. Більшість авторів (Беляєв, Маршал, а також Юліан Шульмейстер) та дослідників (Філіп Фрідман, Еліаху Йонес) називають 19 лютого 1943 року (в першому виданні книжки Беляєва зазначено ще й день тижня – п'ятницю, що дійсно відповідає календарю 1943 року). Хігер наголошує, що дату 9 лютого 1943 року запам'ятав на все життя. Складно припустити, щоб він помилився, тому виникає здогад: у текст закралася технічна помилка (пропущено одиницю в даті 19, і в друці вийшло 9 лютого), якої нікому вже було виправити. Помилку в друку називаємо «друкарським чортиком».

Друга, знову начебто дрібна різниця, – це вид автоматичної зброї Гжімека. У Хігера – пепеша, в Беляєва – автомат. Звичайно, Беляєв як досвідчений пропагандист не міг дати в руки нацистського злочинця такої зброї, як пепеша (навіть з прикметником «трофейна»). Але якщо вірити точності спогаду Хігера, а не пропагандисту Беляєву, то виникає чергове запитання: чи есесівці в концтаборах мали на озброєнні пепеші? Дійсно, в німців вистачало трофейної зброї, здобутої під час панічного відступу Червоної армії та масової здачі в полон. А може, Хігер використовує назву «пепеша» на означення будь-якої автоматичної зброї? Хтозна. Однак ця деталь має значення для розуміння того, як організовано не лише цей конкретний Юлаг, а взагалі систему охорони таборів. Пепеша в руках Гжімека означає, що використовувалася винятково «трофейна» зброя, бо якщо начальник із пепешою, то підлеглим не належало мати кращу, німецьку зброю. Це, своєю чергою, свідчить про те, що нацисти економили і на зброї. Інакше кажучи, використовували те, що в інших умовах не підлягало використанню. Чергова деталь, за якою ховається диявол.

Якщо економія стосувалася зброї, то хіба не стосувалася вона людей? Інакше кажучи, садисти у таборі – це виняток чи правило, згідно з яким знаходили застосування асоціальних осіб, не придатних до військової служби? Хігер зображує Гжімека не тільки як садиста, а й маніяка, який корчить із себе цезаря Нерона. Гжімек в'їжджає у гетто, стоячи на бричці. Щоправда, складно уявити, як можна водночас тримати важкий автомат і керувати

парою баских коней, але образ хороший – викликає прямі асоціації з відомим античним мотивом. Ці асоціації чужі авторові «Світла у темряві», тому він вирішує додатково вкласти в уста Гжімека фразу: «я – король гетто». Есесівець на бричці не сам, з ним погонич, який раптово зупиняє бричку. Це явний письменницький промах, адже Гжімек їде стоячи, в руці тримає автомат. Раптова зупинка брички означає неминуче падіння пасажира. Але закони фізики для совецького письменника менш важливі, ніж ідеологічно виважені образи чи боротьба з ворогом, тож у виданні кінця 1960-х років погонич ще й отримує ім'я – Ізраїль.

Від картини в'їзду Гжімека у Юлаґ, де чекають вишиковані на струнко в'язні, Беляєв переходить до зображення свого героя:

Среди заключенных, встречавших нового коменданта гетто, в первой шеренге стоял педагог и спорстмен Игнатий Кригер. [...] Кто знает, не будь у Кригера его «микросов», он смог бы эвакуироваться из Львова в конце июня 1941 года. Председатель Львовского городского отдела физкультуры и спорта знал, что инструктор его отдела Кригер, хороший пловец и легкоатлет, честно и вдумчиво относится к своему делу, и предлагал ему эвакуироваться в тыл Советской страны.

Завдяки цьому фрагментові ще раз підтверджується наш здогад, що картина в'їзду Гжімека в гетто списана в Хігера.

Тут ми піймали й чергового «чорта»: цілком ясно, що підставою для «Світла в темряві» стали не зведені на рівні області чи міста матеріали НДК, а конкретні свідчення. З наведеної цитати зрозуміло, що Ігнацій Хігер детально розповів свою історію порятунку та пояснив, чому він не евакуювався. На такі запитання йому довелося відповідати або перед представниками НДК, або в момент прийому на роботу перед помічниками НДК у даній установі. Письменник-пропагандист, щоб приховати відповідальність совецької влади за загибель громадян, переносить тягар відповідальності на безвихідь жертви. Мовляв, представники совецької влади, завбачливі та співчутливі до своїх підлеглих, пропонують евакуюватися, але ті не можуть або й не хочуть.

Візьмімо для порівняння ще один епізод – зустріч Нового року в Львівському гетто. На перший погляд, цей епізод у авторів геть не схожий: в Хігера – це передчуття неминучої смерті, очікування кінця світу; в Беляєва – навпаки, піднімають тости передовсім за Червону Армію, яка дає героям надію на життя.

<p>И в новогоднюю ночь наступающего 1943 года во многих бункерах, в комнатках с занавешенными окнами, в сырых подвалах, где прятались лишённые удостоверений о работе, люди, поздравляя шёпотом один другого с Новым годом, повторяли: «Пусть живет наша спасательница – Красная Армия! За жизнь!»</p>	<p>Sylwestra w 1942 roku obchodzono rażąco wesoło, jakby w dzikim transie, w każdym domu bawiono się pod hasłem, że to już ostatni Sylwester w życiu. Sparafrazowano powiedzenie Beuamarchaise'go: "śmiejmy się, bo kto wie, czy świat potrwa trzy tygodnie!" - i nadano mu nową wersję pod hasłem: "Śmiejmy się, bo kto wie, czy jutro będziemy jeszcze żyli!" Każdy był przeświadczony, że jutra już nie będzie.</p>
--	--

На цьому прикладі видно, як оригінальний спогад перелицьовано і достосовано до вимог пропаганди. Можна також усвідомити, у чому полягала післявоєнна політика пам'яті і як конкретно фальшувався образ війни.

Вищенаведених фрагментів та порівнянь цілком достатньо для висновків. Усупереч хронології видань, первісним текстом слід визнати зникле свідчення/спогади Хігера. Беляєв почерпнув від Хігера не лише сюжет та постаті, а й деякі образи та метафори. Хігер натомість, даючи заголовок своїм спогадам 1975 року, очевидно, базував на назві, під якою знав нарис Беляєва. Імовірно, Хігер давав свої свідчення на початку осені 1944 року (більшість свідчень львів'ян записано протягом серпня–жовтня 1944 року). Цілком можливо, що крім формального свідчення, Хігер, як і Леон Велічкер, надав місцевій комісії свої записки, які мали художню цінність, і це відразу оцінив член комісії Владімір Беляєв. Однак чому Велічкерові вдалося повернути свої записки і вивезти їх до Польщі, щоб згодом їх видати, а Хігеру – ні? На це запитання не можна відповісти з певністю, лише з більшою чи меншою імовірністю. На мій погляд, причиною було те, що Хігер дав свої записки Беляєву. Чому так учинив – під тиском обставин чи сподіваючись зацікавити

історією порятунку не лише слідчу комісію, а й ширші кола? І на чому базувалася довіра Хігера до представника совєцької влади? Адже його оцінка обох систем була однаково негативна.

Спробую відповісти тепер на друге з поставлених запитань. Для цього потрібно з'ясувати, який був зв'язок між авторами: одноразова зустріч, себто спільні відвідини території гетто, описані обома авторами, чи більш тривале знайомство? Беляєв був одружився 1940 року у Львові з полькою, біженкою з окупованих німцями територій. Після війни він неодноразово бував у Польщі, листувався з багатьма польськими посадовцями і пропагандистами, зокрема, й Войцехом Ярузельським⁶⁵, Севериною Шмаглевською⁶⁶, Єжи Путраментом⁶⁷, Яном Гергардом⁶⁸ та Яцеком Вільчуром⁶⁹, підтримував також зв'язок із важливими для Львова постатями, яких зустрів на зламі 1944 та 1945 років – зі Стефаном Банахом (до його смерті в серпні 1945 року), а також із давніми львів'янами, зокрема з Отто Аксером, Александром Бардіним, Каролем Кораням. Однак листування з Хігером у фонді Беляєва відсутнє, хоча найімовірніше, вони після війни зустрілися щонайменше один раз, у Варшаві в січні 1949 року.

У мемуарах Хігер згадує про спільний з Беляєвим похід у руїни гетто, начебто з власної ініціативи⁷⁰. Беляєв називає навіть день – це неділя наприкінці лютого (1945 року вона припадала на 25 лютого). Беляєв пише, що це на його прохання ціла родина Хігерів пройшла

⁶⁵ Лист від 27 липня 1983 р., РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 1045.

⁶⁶ Польська письменниця, в'язень концтабору Аушвіц, свідок на Нюрнберзькому процесі, Лист від 17 листопада 1955, РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 1020.

⁶⁷ Польський письменник соцреалістичного напрямку.

⁶⁸ Ян Гергард як військовий брав участь в інспекції в Бещадах, під час якої загинув генерал Кароль Сверчевський, що стало претекстом для проведення акції «Вісла» 1947 р., в якій Гергард теж брав участь. Автор документального роману «Заграви в Бещадах» (1959), на підставі якого знято один із найбільш антиукраїнських фільмів у ПНР – *Ogniomistrz Kaleń*.

⁶⁹ Яцек Вільчур – польський політичний публіцист, який спеціалізувався на викритті українського буржуазного націоналізму. Це найбільш обширне листування Беляєва з польськими адресатами, яке охоплює період від 1959 по 1978 рік. РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 655.

⁷⁰ I. Chiger. *Świat...* с. 216.

вулицею зворотний шлях – із центру в ґетто, приблизно той самий, який вони два роки раніше долали каналами. Письменник спонукав Хігерів до цієї «прогулянки», довідавшись, що вони не були в ґетто від часу, коли спустилися у канали в 1943 році. Спільний похід в ґетто зображений в Беляєва як прогулянка, але насправді це збирання матеріалів до репортажу, схоже на процедуру збору доказів на місці злочину шляхом опитування свідків, що було тоді поширеним явищем. Цей епізод совецький автор передає так, начебто розмовляє зі старими знайомими⁷¹. Зі спогадів Хігера можна лише здогадуватися, що знайомство з Беляєвим було більш тривалим, ніж одноразова зустріч. Підставою для такого здогаду є звернення Хігерів та інших учілілих із проханням допомоги звільнити їхнього рятівника, Стефана Врублевського, що свідчить, по-перше, що вони були вже знайомі, і, по-друге, що мали певну довіру до нього. Врублевського арештовано восени 1944 року. Найімовірніше, Хігер познайомився з Беляєвим ще в серпні 1944 року (про що опосередковано засвідчує початкова дата рукопису «Света во мраке»), коли той прилетів до Львова у відрядження Сівінформбюро. Тож зустріч Беляєва і Хігера в лютому 1945 року не була ані випадковою, як може здаватися з мемуарів Хігера, ані першою.

Якщо прийняти дату виїзду Хігерів зі Львова, названу в мемуарах за точну, то Ігнатій Хігер не міг бачити репортажу «Свет во мраке» перед від'їздом. Обоє Хігери згадують, що родина покинула Львів поспіхом і потайки, і що це відбулося 11 березня 1945 року. Першу частину репортажу Беляєва було надруковано в «Огоньку» 10 квітня 1945 року⁷², а продовження з'явилося в наступних числах протягом квітня. Всі три частини нарису Хігер згадує у передмові до мемуарів. Очевидно, що примірники «Огонька» потрапили до рук Хігера вже пізніше, тоді, коли родина опинилася в Кракові. Але це не дозволяє пояснити, звідки знав Хігер про переговори Беляєва з американським режисером щодо фільму, присвяченого їхній долі. Адже переговори мали б вестися після, а не перед публікацією в «Огоньку». Хігер пише також, що розмови перервалися у зв'язку

⁷¹ В. Біляїв, *Світло в темряві*, с. 47.

⁷² В. Беляєв, *Свет во мраке*, «Огонек» nr 14, 10.04.1945, с. 8–10.

з розгортанням холодної війни. А це опосередковано свідчить про те, що Хігер підтримував контакти з Беляєвим і пізніше, після виїзду зі Львова. Очевидно, що ця зустріч відбулася під час варшавського процесу в січні 1949 року, але невідомо, чи вона була єдиною. І все ж таки не підлягає сумніву, що Хігер зустрічався з Беляєвим не один раз. Перше знайомство відбулося у Львові в серпні 1944 року, про що свідчить дата рукопису Беляєва. Згодом, після повернення Беляєва до Львова на початку 1945 року, відбувся описаний обома авторами спільний похід.

Названа в мемуарах Хігерів дата від'їзду породжує черговий здогад. Адже транспорт львів'ян – поляків рушив у напрямку Перемишля не 11 березня, як пишуть Хігери, а 5 березня. Наступний транспорт вирушив не раніше, ніж у середині квітня. Відомо, що організація транспорту для тих, хто виїжджав зі Львова на початку 1945 року, була вкрай ускладненою і скрутними обставинами (ще тривала війна, тому організація інших, окрім військових, перевезень мала неабиякі труднощі), і неспроможністю совєцької цивільної адміністрації. На відсутність вагонів і неможливість сформувати транспорт частіше ніж раз у місяць нарікали представники управління у справах репатріації і зверталися з відповідними скаргами до найвищих органів влади. Відомо також, що в першій половині березня панували морози (цю обставину згадує Кристина, але й в офіційних документах є про це мова). Отже, або Хігери виїхали зі Львова ще раніше, ніж записано в спогадах, себто не 11, а 5 березня, або їхали не звичайним транспортом, призначеним для «репатріантів», а військовим. Спогади вказують майже однозначно на цей другий варіант. Хігер згадує, що йому вдалося розмістити родину в купе, в якому сиділи совєцькі офіцери⁷³. Ця деталь вказує на те, що потяг був військовим, а не цивільним транспортом. Цей здогад додатково підтверджується короткотривалістю подорожі: якщо транспорт цивільного населення зі Львова до Перемишля просувався переважно більш ніж тиждень, то потяг, яким їхали Хігери прибув до Перемишля ще цього самого дня. Хігери зупинилися на кілька днів у Сохів. А вже тинем пізніше, 18 березня 1945 року, вони були в Кракові. Щоправда, Кристина Керен (Хігер)

⁷³ I. Chiger, *Świat*, s. 283.

в інтерв'ю для Музею Голокосту згадує, що вони їхали звичайним транспортом і подорож до Кракова тривала три тижні (про зупинку в Перемишлі нема там мови)⁷⁴, але в книжці споминів тримається батькової версії.

Обоє Хігери згадують, що родина покинула Львів останньої хвилини перед арештом, і пов'язують цю загрозу з довоєнним минулим – адже Ігнацій Хігер та його дружина були заможними підприємцями. В інтерв'ю Кристина Керен (Хігер) згадує, що совецька влада не довіряла вцілілим євреям і трактувала їх як «шпіонів»⁷⁵. Справді, недовіра до жителів окупованих територій була повсюдною, а з особливою підозрою представники советської влади ставилися до вцілілих євреїв. Тоді більшість корінних львів'ян жили в очікуванні арешту; майже всі ті, хто виїхав, був переконаний, що уникнули його останньої хвилини. Совецька влада всіляко заохочувала поляків до «репатріації», а страх і непевність завтрашнього дня пришвидшували рішення про виїзд.

На мою думку, ймовірність арешту Хігера була великою, але з інших причин, аніж ті, які називають автори спогадів (соціальне походження, довоєнний статус та недовіра до вцілілих євреїв). Ігнацій Хігер був завдяки своєму батькові працівником Юденрату, що до 1942 року збільшувало шанси на виживання. Однак після війни роботу в Юденраті совецька влада вважала колабораціонізмом⁷⁶.

З усіх вищенаведених обставин зрозуміло, що Хігери залишили Львів не звичайним, а військовим транспортом, і що хтось їм у цьому допоміг. На ту пору їхніх рятівників у Львові не було – Соха вже

⁷⁴ K. Keren, *Interview*, p. 76–77.

⁷⁵ Там само, p. 76.

⁷⁶ Інакше, ніж у ССРСР, у Польщі відбувалися судові процеси лише над єврейськими поліціантами, а не всіма функціонерами Юденратів. Сам факт виконання функції в Юденраті не був підставою для обвинувачення, лише зловживання службовим становищем. Див.: *Andrzej Żbikowski. Sąd społeczny przy CKŻP: wojenne rozliczenie społeczności żydowskiej w Polsce*, Warszawa : ŻIH, 2014. Ширше про трактування колабораціонізму на території Генерального губернаторства в: *Jacek Andrzej Młynarczyk. Pomiędzy współpracą za zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie. Próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2009, nr 1 (на с. 123–124 мова про Юденрати).

був у Перемишлі, а Врублевський – в тюрмі; Ковалів, мабуть, також. Кола довоєнних друзів більше не існувало. У військовий потяг, в купе із совєцькими офіцерами, Хігерів могла посадити лише одна людина – Владімір Беляєв. Якщо мої припущення щодо ролі Беляєва у втечі Хігерів зі Львова на початку березня 1945 року правильні, то мала бути ще одна зустріч – яка передувала втечі. Згодом відбулася на території Польщі чергова зустріч, уже після закінчення війни. Ані Хігер, ані Беляєв не бажали про це згадувати – обом це могло заподіяти шкоду.

Порівняльний аналіз фрагментів «Світла в темряві» і «Світу в темряві» показав однозначну залежність не лише сюжетів, а й образів Беляєва від тексту Хігера. Невідомо лише, чи Беляєв привласнив свідчення Хігера перед місцевим відділом НКД (це би пояснювало відсутність цього документа в архівних колекціях), чи спирався на записи Хігера. Цілком можливо, що записи були водночас свідченням, як у випадку Велічкера. Має право на існування також інший здогад: Ігнацій Хігер під тиском обставин передав Беляєву свої записки, а письменник, представник совєцького офіціозу, користуючись своєю позицією і довірою НКВД, віддячив Хігеру – попередив про арешт та уможливив завчасний і безпечний від'їзд. Згодом, після довголітнього мовчання, Ігнацій Хігер іще раз відтворив свої записи, почасти з пам'яті, почасти з маленького записника, а найменшою мірою – спираючись на нарис Беляєва 1945 року. Його свідчення стали основою наступних творів: книжки Роберта Маршала «В каналізації Львова», спогадів його дочки – «Дівчинка в зеленому светрі» та фільму Агнешки Голланд «У темряві». Книжка Беляєва «Світло в темряві» канула в Лету. Можна сказати, що завдяки збігові обставин історія «Тихого Дону» не повторилася.

IV. Висновки

Унікальність і типовість

Історію порятунку групи євреїв у львівській каналізації розказано на різні лади кількадесят разів. Вона ставала широко відомою тричі: у 1945–1946, 1989–1990 та 2011–2012 роках. Це ще

одна причина, чому її слід вважати унікальною. Адже історії тих небагатьох євреїв, які пережили Голокост у Львові, невідомі або майже невідомі. На жаль, майже не залишилося свідчень про історію порятунку львівських євреїв. Єдині повоєнні записи – це ті, які зібрані до 1947 року Центральною єврейською історичною комісією та до 1946 року совєцькою НДК. Найбільш відомі публікації присвячені загибелі євреїв у Львові – дослідження Філіпа Фрідмана⁷⁷ та свідчення Леона Велічкера⁷⁸. Зрозуміло, що для них саме це було найважливішим завданням, адже належали до нечисленних уцілілих і вважали своїм обов'язком засвідчити про долю загиблих. Два інші документи, маю на увазі щоденник львівського рабина Давида Кагане⁷⁹ та спогади сина львівського рабина, Курта Левіна⁸⁰, це особисті свідчення про порятунок, завдячений Митрополиту Андрею Шептицькому. Вони були записані та видані друком поза межами Польщі та України і дійшли до нас на початку ХХІ ст., а отже, від півстоліття до чверть століття після того, як були написані чи видані. У повоєнні роки на території УРСР не було можливості зібрати свідчень про порятунок. Унаслідок цього про інші історії – моторошні, неймовірні та більш звичайні ми не знаємо нічого або майже нічого. Про деякі з них згадує Жанна Ковба у дослідженні «Людяність у безодні пекла». Більш розлого описано деякі історії порятунку в моїй книжці «Відвага і страх». Тут варто перелічити лише першопланові постаті: родину гематолога Ірену Ліль, на першому етапі врятовану моїми бабусею та дідом; математика Гуго Штайнгауза з дружиною, донькою та зятем, відомим літератором Яном Коттом, які завдячують порятунком цілій низці львівських інтелігентів; літературного критика Михайла Рудницького, який –

⁷⁷ Filip Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich, Łódź : Łódź: Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, 1945*

⁷⁸ Leon Weliczker, *Brygada śmierci (Sonderkommando 1005): pamiętnik* Łódź: Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, 1946.

⁷⁹ Kahane David, *Joman geto Lwow*. Jerusalem, 1978. Український переклад: Щоденник львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане, упор. Жанна Ковба, Київ: Дух і Літера, 2003.

⁸⁰ Курт Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007.

наскільки відомо – навіть не міняв своєї ідентичності; художницю Маргіт Сельську, врятовану зусиллями кількох друзів, які викупили її з Янівського табору, а потім знаходили прихисток у різних місцях і містах (список поряткованих, яких названо у «Відвазі і страху», набагато довший).

Ця історія порятунку є унікальною ще з однієї причини – вона була відомою читачеві в СРСР. Про неї писали центральні совєцькі видання, вона стала основою однієї з небагатьох книжок, опублікованих у Совєцькій Україні, в якій мова про долю єврейського населення під час німецької окупації. Ці публікації з'явилися в 1945–1946 роках, саме в час, коли це ще було можливо. Згодом на цю тему довгий час було накладено заборону. Причини запровадження обмежень на інформацію про долю єврейського населення на окупованих нацистами територіях, а саме намагання збоку совєцької влади придушити відродження гаданого єврейського націоналізму, я аналізувала в іншому місці⁸¹. Тут зупинюся лише на тих, які пов'язані з офіційною політикою СРСР. Регламентування інформації про долю євреїв на теренах, окупованих Третім Рейхом, тривало із самого початку війни, себто з 1939 року. Згідно з договором про дружбу та кордони, який підписали Ріббентроп і Молотов 28 вересня 1939 року, сторони зобов'язувалися боротися з ворожою щодо них пропагандою. Це означало, зокрема, що інформація про безчинства та вбивства євреїв, про створення гетто була під заборонаю і на піднімецьких територіях, і на всій території СРСР. Наслідки цієї політики очевидні. Мабуть, ніколи не дізнаємося, якою мірою німецько-совєцька дружба збільшила кількість жертв серед єврейського населення. Ця політика змінилася не відразу після початку німецько-совєцької війни, а від початку 1942 року і тривала (з тактичних міркувань) аж до кінця Нюрнберзького процесу, себто до жовтня 1946 року. Отже, орган совєцької

⁸¹ Ola Hnatiuk. Represjonowana pamięć o Holokauście. Opowiadanie Eti Olhy Duczumińskiej na tle epoki w: Wspólnota wyobrażona. Pisarki Europy Środkowej wobec problemów literackich, społecznych i politycznych lat 1914–1945, pod red. Grażyny Borkowskiej, Iwony Boruszkowskiej i Katarzyny Nadany-Sokołowskiej. Warszawa IBL 2017, s. 449–469; Ola Hnatiuk. How The Soviet Union Suppressed The Holocaust to Fight “Nationalism”. *Odessa Review*, November 16, 2017.

цензури, Главліт, упродовж чотирьох років дозволяв публікації про нацистські злочини щодо цивільного населення. Протягом року після закінчення війни, з осені 1945 по осінь 1946 року, совєцькі газети систематично поміщали інформацію про чергові процеси як Нюрнберзі, так і на території ССРСР, а також про виконані смертні вироки. Про самі злочини писали тоді набагато менше, порівняно з періодом від 1943 року до половини 1945-го. Останній момент, коли в Українській ССР за часів сталінізму можливо було розповісти про масове знищення євреїв нацистами, – середина 1946 року. В масштабах ССРСР маємо, отже, справу з державною політикою «організованого забуття» (Рікер) та насадженням пам'яті, завданням якої є приховати співвідповідальність за розв'язання війни; приховати злочини щодо власних громадян та громадян інших держав; підмінити індивідуальну пам'ять чи пам'ять спільноти нарративом нової уявленої спільноти – совєцького народу. Із цією метою знищувалися як інституції, так і носії пам'яті. Саме тому будь-які спроби пригадування розцінювалися як спроба протистояння офіційному нарративові і протиставлення йому нарративу, який базується на інших цінностях: повазі до людського життя та пам'яті про предків. Згідно із цією чорно-білою схемою, Велика вітчизняна війна – це героїчне протистояння нацизмові, спільна справа єдиного совєцького народу, а його лідером став, ясна річ, російський народ. У цьому героїчному міті не вистачало місця для мартирології, що кардинально відрізняє його від польського нарративу про Другу світову війну часів ПНР. У ССРСР не могло бути мови про співчуття до цивільного населення на окупованих територіях. Навпаки, в очах влади підозрілими стали всі, хто залишився під німцями, включно з поодинокими вцілілими євреями. Особливо підозрілими ставали ті, хто намагався залишити ССРСР. Варто нагадати, що євреї, довоєнні польські громадяни могли скористатися правом зміни громадянства. Таку можливість надавав особам польської та єврейської національності, які проживали на території ССРСР, совєцько-польський договір від 5 липня 1945 року⁸². Герої цієї

⁸² Текст договору див.: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, pod red. Eugeniusza Miśiły, t. I, Warszawa 1946, dok. 56, s. 140–142.

статті, родина Хігерів, а також усі інші члени десятиособової групи, які врятувалася в міській каналізації, встигли скористатися цим правом. Завдяки цьому історія їхнього порятунку не лише стала широко відомою, а й потрапила до канону пам'яті про Голокост.

Основна бібліографія

1. Chiger, Ignacy. Świat w mroku. Pamiętnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku, Warszawa, PWN 2011.

2. Chiger, Krystyna, Paisner, Daniel. The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow, St. Martin's Press, 2008. Польський переклад: Dziewczynka w zielonym sweterku przeł. Beata Dżon, Warszawa, PWN, 2011; український – Христина Хігер, Даніель Пейснер. Дівчинка в зеленому светрі. Життя в мороці Голокосту, пер. Віра Назаренко. Київ: КМ-Букс 2015; Країна мрій 2016.

3. Chiger, Krystyna. Protokół 1155, zapisała 6.02.1947 Maria Holender dla Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygn. 301/2352, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów. S.1-5. Першодрук: Maria Hochberg-Mariańska, Noe Grüss, Dzieci oskarżają; Kraków – Łódź – Warszawa: Centralna Komisja Żydowska, 1947. Повноно опубліковано: Ignacy Chiger, Świat w mroku, Warszawa PWN 2011, s. 12–16. Український переклад і опрацювання – Ярослав Кіт. Христина Хігер – дитина львівського Голокосту. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX, с. 99–103.

4. Gilber, Martin. The Righteous. The unsung heroes of the Holocaust, London, Black Swan 2003.

5. Preston, David Lee. After 'In Darkness': Halina Wind's uplifting message „Los Angeles Times”, 26.02.2012, <http://articles.latimes.com/2012/feb/26/opinion/la-oe-preston-lvov-20120226/2> [відвідано 21.06.2018].

6. Heschel, Janina. Oczyma 12-letniej dziewczyny, Kraków CŻK 1946.

7. Preston, David Lee. “Bird in the Wind”, Inquirer, May 1983.

8. Preston–Wind, Halina. Testimony of Halina Zipporah Preston (nee Wind), 26.07.1977, Yad Vashem Righteous Among Nations Archive, file 1379.

9. Dżon, Beata. Postscriptum, [w:] Krystyna Chiger, Daniel Paisner, Dziewczynka w zielonym sweterku, Warszawa, PWN, 2011.

10. Keren, Kristine [Krystyna Chiger] Interview with Kristine Keren, October 25, 2007, United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано). USHMM Archives RG-50.030*0520.

11. Keren, Kristine. Testimony of Kristine Keren, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450.

12. Marshall, Robert. In the sewers of Lvov: the last sanctuary from the Holocaust London : Collins, 1990. Друге видання: In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust New York : Scribner's : Maxwell Macmillan International, 1991. Польський переклад: W kanałach Lwowa, przeł. Krzysztof Puławski. Warszawa : Świat Książki 2011.

13. Nowak, Rafał K. Związek Patriotów Polskich w Zachodnich obwodach USRR: Praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, 2015, s. 489.

14. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, pod red. Eugeniusza Misiły, t. I, Warszawa 1996, dok. 56, s. 140–142.

15. Johanson, MaryAnn. Another glimmer of light: In Darkness, “Colorado Springs Independent”, 11.04.2012, [досутп 8.06.2018].

16. Eber, Ada; Grüss, Noe; Silkes Genia, Instrukcje dla badania przeżyć dzieci żydowskich w okresie okupacji niemieckiej. Łódź 1945, zeszyt 3 serii Instrukcje dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej.

17. Беляев, В. «Свет во мраке», Огонек нр 14, 10.04.1945, с. 8–10; нр 15–16, 20.04.1945, с. 9–10; нр 17, с. 14–16.

18. Гнатюк, Оля. Відвага і страх, Київ: Дух і Літера, 2015.

19. Шваліна, Йоганнес. Мовчання говорить, Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле. Київ: Дух і Літера, 2016.